

Hız. Ömer'in Mâli Düzenlemeleri: [Irak Bölgesindeki] Vergiler*

Abdülaziz Dûrî

Çev.: Halil İbrahim Hançabay**

I. Sevâd

1. Fethedilen bölgelerde vergilerle ilgili kapsamlı düzenlemeler Hz. Ömer zamanında başlamıştır. Hz. Ömer'in düzenlemeleri hakkında araştırma yapmak ilk kaynakların çok iyi bir şekilde anlaşılmasını gerektirmektedir. İlk dönemdeki antlaşmalar [vergilerle ilgili] istihlaları o günkü anlamlarıyla kullanan muasır metinler olduğu için tarih kaynaklarında [bu antlaşmalara] önem verildiği görülür. Fakihleri ilgilendiren şey tarihî gelişimin izinin sürülmesi değil, fikhî esasların vaz edilmesi olmakla birlikte onlar görüşlerini ve fikirlerini beyan ederken pratik uygulamalara işaret etmişler; bu düzenlemelerin bir kısmını geçmiş uygulamalar olarak geçerli kabul ederken diğer bir kısmını reddetmişler, bir takım düzenlemeleri de görmezden gelmişlerdir. Eğer fıkıh kitaplarıyla tarih kaynakları mukayeseli bir şekilde ele alınırsa tarihî açıdan çok kıymetli bilgiler elde edilebilir. Durum bu olduğuna göre Mısır'a ait papirüs parçalarının bir kısmı idârî vesikaları ihtiva ettiği için çok büyük bir önem arz etmektedir.

2. Vergi düzenlemeleri Kur'an'daki bazı ayetlerde; Hz. Peygamber'in zekât ve sadakalarla ilgili uygulamalarında; [gayr-i müslimlere] ferdi ve müşterek olarak cizye vergisinin konulmasında; Arap topraklarına öşür vergisinin yüklenmesinde; su, ot ve (yakacak odun) olarak ateşin

* Makale "et-Tanzimâtü'l-mâliyye li Umar İbni'l-Hattâb: "ed-Darâib", (*Vakâiu' nedveti'n-nuzumi'l-İslâmiyye: Abu Dabi 11-13 Kasım 1984*, Mektebû't-terbiyyeti'l-Arabî li Düveli'l-Halîc, Abu Dabi 1987; Riyad 1987) ismiyle yayınlanmıştır. Daha sonra *Evrâkun fi't-târih ve'l-hadâra evrâkun fi't-târihi'l-iktisâdi ve'l-ictimâi* (Merkezu dirâsâti'l-vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 2009, s. 163-192) adlı kitapta müellifin İslâm iktisat tarihi hakkındaki makaleleriyle birlikte yeniden neşredilmiştir. Tercümede makalenin son neşri esas alınmıştır. Mütercime ait notlar köşeli parantez [...] içerisinde veya sonunda "çev." kısaltması ile belirtilmiştir. İfadelerin olgunlaşması için katkılarından dolayı Nail Okuyucu'ya ve derginin anonim iki hakemine teşekkür ederim.

** Arş. Gör., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
(halilhancabay@gmail.com)

kullanılmasının mubahlığında köklerini bulur.¹ Vergilerle ilgili düzenleme esnasında Sâsânî ve Bizans vergi sistemlerinde teşekkül eden yerel mirastan faydalanılmış ve savâfî arazi uygulaması gibi amelî/pratik zorunluluklar da göz önünde bulundurulmuştur.

Bundan dolayı, vergi düzenlemelerinde yerel mirasın etkisi altında kalındığı ve bu yüzden uygulamadaki ayrıntıların bölgelere göre farklılık arz ettiği gibi bir takım genel görüşler ve kanaatler ortaya çıkmıştır.

3. Fethedilen bölgelerde “Cizye” ve “Haraç” kelimelerinin kullanımında bir takım tedahüllerin ve farklılıkların olması kaçınılmazdır. Bu durum, söz konusu kavramların İslâm’ın ilk yıllarındaki kullanımını etkilemiştir. Fakat bu tedahül, bazı araştırmacıların² düşündüğü gibi “Haraç” ve “Cizye” vergisinin bir birinden ayırt edilmemesinin neticesi olmayıp, idare ile ilgili

¹ Bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri mutlaka Allah’a, Peygamber’e, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir. Eğer Allah’a; hak ile batılın birbirinden ayrıldığı gün, (yani) iki ordunun (Bedir’de) karşılaştığı gün kulumuza indirdiklerimize inandıysanız (bunu böyle bilin). Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir (Enfâl 41). Kendilerine kitap verilenlerden Allah’a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah’ın ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslâm’ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın (Tevbe 29). Allah’ın, (fethedilen) memleketlerin ahalisinden savaşılmaksızın peygamberine kazandırdığı mallar; Allah’a, peygambere, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. O mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet (ve güç) haline gelmesin diye (Allah böyle hükmetmiştir). Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin. Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah’ın azabı çetindir. Bu mallar özellikle, Allah’tan bir lütuf ve hoşnutluk ararken ve Allah’ın dinine ve peygamberine yardım ederken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılan fakir muhacirlerindir. İşte onlar doğru kimselerin ta kendileridir. Onlardan (muhacirlerden) önce o yurda (Medine’ye) yerleşmiş ve imanını da gönüllerine yerleştirmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir. Onlardan sonra gelenler ise şöyle derler: “Ey Rabbimiz! Bizi ve bizden önce iman etmiş olan kardeşlerimizi bağışla. Kalplerimizde, iman edenlere karşı hiçbir kin tutturma! Ey Rabbimiz! Şüphesiz sen çok esirgeyicisin, çok merhametlisin (Haşr 7-10 ve devamı).

² Bk. Julius Wellhausen, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye min zuhûri'l-İslâm ilâ nihâyeti'd-Devleti'l-Ümeviyye* (Almanca’dan çeviren Muhammed Abdülhâdî Ebû Rayde), Lecnetü't-te'lif ve't-terceme ve'n-neşr, Kahire 1958, s. 263 ve devamı; Daniel Dennet, *el-Cizye ve'l-İslâm* (İngilizceden çeviren Fevzi Fehim Câdullah), Dârü mektebeti'l-hayât, Beyrut 1960, s. 29 ve devamı.

yerel mirasın [المحلية الموروثة] neticesidir. Bu sebeple konunun açıklanması önem arz etmektedir.

Sâsânî vergi sisteminde “Haraç” (Kraga) kelimesi bir bölgeye yüklenen müşterek vergi; Arâmîce olan “Task” (Taska) kelimesi de toprak vergisi anlamında kullanılıyordu.³ Müslümanlara göre ise “Cizye” Kur’anî bir kelime olup gayr-i müslimlere yüklenmesi gereken şeyi ifade etmektedir. Bu kelimenin ilk başta gayr-ı müslimlerden alınan her şeyi ifade etmek üzere kullanıldığı varsayılabilir.⁴

Hz. Peygamber döneminde (h. 9/[m. 630]’dan itibaren) “Cizye” kelimesi, ehl-i zimmeden olan herkesin vermesi gereken baş vergisine⁵ veyahut bir köye veya şehre yüklenen vergilerin tamamına işaret etmek üzere kullanılmıştır.⁶ O dönemde ehl-i zimmeye bunun dışında başka bir vergi yüklenmemiştir.

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde doğu bölgeleriyle yapılan birçok antlaşmada “Cizye” kelimesi bu anlamda kullanılmıştır.⁷

Mısır’daki papirüslerde ise “Cizye” kelimesi, köy meclislerinin vergisini toplamayı üstlenmiş oldukları köylerden topladığı gelirlerin tamamına işaret ediyordu ki bu öteden beri gelen/tevarüs eden mahalli bir kullanımdı.⁸

Yazılı kaynaklara (tarih ve fıkıh kitapları) gelince, cizye toprakla bağlantılı olarak “toprak cizyesi”, kim “cizyesiyle birlikte arazisini alırsa...” şeklinde toprağın gelirine işaret etmek üzere kullanılmaktadır. Fakat bu kullanım

³ Bk. Rabbi J. Newman, *The Agricultural Life of the Jews in Babylonia between the Years 200 C.E. and 500 C.E.*, Oxford University Press, London 1932, s. 126; N. Pigulevskaja, *Les Villes de l’etat Iranien aux epoques parthe et Sassanide: Contribution a l’histoire sociale de la Basse Antiquite*, Mouton, Paris 1963, s. 174.

⁴ Bk. Ebu’l-Abbâs Ahmet b. Yahya el-Belâzurî, *Fütûhu’l-büldân*, Şirketü tab’îl-kütübî’l-Arabiyye, Kahire 1901, s. 243 ve devamı.

⁵ Bk. Belâzurî, *Fütûh*, s. 59, 71-72, 78-79.

⁶ Belâzurî, *Fütûh*, s. 34, 64, Muhammed Hamîdullah, *Mecmû’atu’l-vesâiki’s-siyâsiyye fi’l-ahdi’n-nebevî ve’l-hilâfeti’r-râşide*, Lecnetü’t-te’lif ve’t-terceme ve’n-neşr, Kahire 1940, s. 45-62, 77-78.

⁷ Bk. Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhu’r-rusul ve’l-mülûk*, Mektebetü’l-hayyât, Beyrut [t.y.], I, 2044-2045 (ofset baskı); Hire için bk. I, 3632-3633; Numân b. Mukarrin’in Behrâzân’a gitmesi ile ilgili bk. I, 2641; Isfahan için bk. I, 2633; Mâh-Dînar halkı için bk. I, 2655; Rey halkı için bk. I, 2657; Kûmis halkı için bk. I, 2658; Cürçân ve Azerbaycan için bk. I, 2662; ayrıca bk. Hamîdullah, *Mecmû’atu’l-vesâik*, s. 321-328.

⁸ Adolf Grohmann, *From the World of Arabic Papyri*, Shafik Ghorbal-Bey’in takdimiyle, Al-Maareef Press, Cairo 1952, s. 125 ve 133.

nispeten azdır.⁹ Mısır'la ilgili olarak tarih ve fıkıh kitapları, "Cizye" kelimesini köylerden ve köy meclislerinden¹⁰ elde edilen gelir veya baş vergisi anlamında kullanmaktadır. Nitekim İskenderiye'de olduğu gibi vergi memurları vergiyi doğrudan toplamaktaydı.¹¹

Hız. Ömer zamanında Sevâd'da ve diğer bölgelerde "Haraç" kelimesi toprak vergisi için kullanılmıştır.¹² Fakat İran bölgeleriyle yapılan bazı antlaşmalarda Sâsâniler'den tevarüs ettiği şekliyle bir bölgeye veya şehre¹³ yüklenen müşterek cizye manasında kullanılmıştır. Bu anlamıyla cizye, tarih ve fıkıh kitaplarında doğu bölgelerine işaret ederek kullanılmaya devam etmiştir.¹⁴

Böylelikle "Cizye" ve "Haraç" kelimelerinin kullanımındaki farklılığın yerel mirastaki [bu kavramların] kullanımlarıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Mısır'da "Cizye" kelimesinin hem genel anlamı (gelir) hem de özel anlamı (baş vergisi) vardır. "Haraç" kelimesi ise doğu bölgelerinde toprak vergisi ve müşterek cizye anlamına gelmektedir.

Bütün bunlardan sonra "Cizye" kelimesinin tek başına baş vergisini ifade ettiği ortaya çıkmaktadır. Müşterek cizye için "Haraç" kelimesi

⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Süleyman b. Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc* (nşr. Ahmed Muhammed Şakir), Mektebetü dâru't-turâs, Kahire [t.y.] s. 55. Ömer b. Abdülaziz'in "Kim cizyesiyle birlikte arazisini alırsa" şeklindeki bir sözü için bk. İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, rakam 546-547, s. 58-59. Abdulhamid b. Abdurrahman, Sevâd'ın çiftçilerinin adına Ömer b. Abdülaziz'e topraklarından cizye vergisini kaldırıp bunun yerine sadaka yüklemesi için bir mektup göndermişti. Ebû Ubeyd, benzer bir mektuba işaret etmiştir: "Sevâd'ın yerlileri kendilerine sadakanın yüklenip haracın kaldırılmasını istemişlerdir. Bk. Ebû Ubeyd Kasım el-Herevî b. Sellâm, *el-Emvâl* (nşr. Muhammed Hâmid el-Fakî), I-IV, Kahire 1934/1353, s. 136.

¹⁰ Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdilhakem, *Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ*, [nşr. Charles C. Torrey, Leiden: Brill 1920; ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 2008] s. 152-154; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Hıtatu'l-Makrîzî*, Matbaatu Bulak, Kahire [t.y.], I, 88.

¹¹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 154.

¹² Bk. Belâzurî, *Fütûh*, s. 238-239; Ahmed b. Ya'kûb el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-III, el-Mektebetü'l-murtazaviyye, Necef 1939/1358, II, 105; Taberî, *Târîh*, I, 2154.

¹³ Taberî, *Târîh*, I, 2373, 2887-2890; Belâzurî, *Fütûh*, s. 403 ve devamı.

¹⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Harizmî, *Mefâtihu'l-ulûm* (nşr. el-İdâretü't-tibâatu'l-müniriyye), Matbaatu's-şark, Kahire 1923(?) / 1342, s. 59; Ya'kûbî, *Târîh*, I, 207; Taberî, *Târîh*, II, 1507; Taberî şöyle söylemektedir: "Kisrânın haracını onlardan zorla aldılar. Kisrânın haracı insanların ellerinde bulunan hisse ve mallardan kişi başına alınıyordu." (*Târîh*, I, 1507). Ayrıca bk. Ya'kûb b. İbrahim Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, Matbaatu's-selefiyye, Kahire [t.y.], s. 74; İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 69.

kullanıldığında, bu durum müşterek cizyeden kişi başına düşen “cizye” miktarı anlamına gelmektedir.¹⁵ Şayet bu vergi, toprak vergisini ifade ediyorsa o zaman toprak cizyesi [جزية الأرض] şeklinde geçmektedir. Bununla birlikte “Haraç” kelimesi yalnız kullanılıyorsa, o zaman toprak vergisine delalet etmektedir (haraç kelimesinin kullanımı daha sonra gelirlerin tamamını ifade edecek şekilde genişlemiştir).

Hz. Ömer zamanında fethedilen topraklarda birincisi topraktan alınan, ikincisi de fert başına ödenmesi gereken iki tane vergi vardı. Bu vergilerin tatbiki ve toplanma şekilleri şehirlere göre farklılık arz etmekle birlikte mesuliyet açısından birbirinden farklı idiler.

İslam'ı kabul etmenin kişiyi cizyeden muaf kıldığı gayet açıktır. Fıkıh ve tarih kaynaklarımızda¹⁶ buna dair hiçbir ihtilaf söz konusu değildir. Fakat rivayetler, müslüman olan bir kişinin haraç sorumluluğunun ortadan kalktığına işaret etmemekte, bilakis arazisi elinde bulunduğu müddetçe [muhtedînin] vergisini vermeye devam ettiğini göstermektedir.¹⁷ Fakat müslüman Araplar başlangıçtan itibaren gerek iktâ yoluyla gerek satın almayla veyahut da başka bir yolla toprak elde ettiklerinde öşrün dışında herhangi bir vergi vermiyorlardı. Irak ve Şam bölgelerinde Ömer b. Abdülaziz'den önce harâcî araziler satılıyordu ve toprak sahipleri bu arazilerden dolayı sadece öşür vergisi ödüyordu.¹⁸ Fakat [harâcî] toprakların satışının yasaklanmasının Hz. Ömer'e nisbet edilmesine gelince,¹⁹ bu durum sadece Sevâd'daki savâfî* arazilerle ilgilidir.²⁰

¹⁵ Ya'kûbî şöyle söylemektedir: “Horasan'ın haracı kişi başıydı ve her erkeğe [كل رجل] cizye yükleniyordu.” Bk. *Târîh*, II, [yazar tarafından sayfa numarası verilmemiştir.]

¹⁶ Cizyenin tıpkı kölelerin haracı [خراج العبد] gibi bir haraç olduğu ve İslâm'ın bunu kaldırmadığı şeklinde Şerîk'in görüşü gibi bir takım ferdi görüşler vardır. Bk. Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Ihtilâfu'l-fukahâ* (nşr. Frederic Kern), Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2. bsk, Beyrut 1902, s. 222; Bu görüş bazı Emevilere aittir. Ebû Ubeyd onların, cizyeyi tıpkı kölelere yüklenen vergiler gibi kabul ettiğini ve “İslâm kölenin vergisini ondan düşürmez” dediklerini bildirmektedir. Bk. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 68.

¹⁷ Ömer [b. Abdülaziz], müslüman olan dihkânlardan cizyeyi kaldırdı, toprakları üzerine haraç yükledi. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 182. Rakîl müslüman olduğu zaman [Hz. Ömer] ona atıyye verdi ve toprağı üzerindeki haracı devam ettirdi. Bk. Ebu Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 183; İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 56-57. Bir rivayette şöyle geçmektedir: Aynu't-Temr dihkânı müslüman oldu ve Hz. Ali de ondan cizye sorumluluğunu kaldırdı, toprağı üzerine haraç yükledi. Bk. İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 58; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 114.

¹⁸ Belâzurî, *Fütûh*, s. 368; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk* (nşr. Salahaddin Münecid), I-X, el-Mecmeu'l-ilmî el-Arabî, Dimaşk 1951-1975, I, 587-588.

¹⁹ Bk. İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 52-53; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 110-111. Yeni müslüman olanlar Araplarla eşit olmayı isteyerek Ömer b. Abdülaziz'den

Fakihleri ilgilendiren husus şer'î esasların tesisi olmasına ve onların haracın dâimi olduğunu vurgulamalarına rağmen, bazı fakihlerde İslâm'ın ilk yıllarında yaşanan vakianın izlerini görmekteyiz. Meselâ Hasan b. Salih'in harâcî arazinin satışını hoş karşılamadığı anlaşılmaktadır.²¹ Katâde, Hz. Ali'nin harâcî arazinin satılmasını hoş karşılamadığını ve bu araziler için "müslümanların haracı" ifadesini kullandığını rivayet etmektedir.²² Diğer bazı fakihler ise harâcî arazilerin satışına cevaz vermektedir. Nitekim İbn Ebî Leylâ, bu toprakların satılmasında her hangi bir beis olmadığı görüşündedir.²³ Şa'bî, harâcî arazinin satılması hususunda şöyle söylemektedir: "Bunun ribâ olduğunu söylemiyorum; yapılmasını da emretmiyorum."²⁴ Leys b. Sa'd, Ubeydullah b. Cafer aracılığı ile el-Kurazî'nin şu sözünü rivayet etmiştir: "Harâcî arazinin satılmasında bir beis yoktur."²⁵

Fakat Ömer b. Abdülaziz, harâcî arazinin müslümanların daimî feyi olduğunu vurgulamış ve satışını yasaklamıştır.²⁶

Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer zamanında gerçekleştirilen fetihler Irak, Şam, Mısır ve İran'ın büyük bir kısmını kapsıyordu. Hz. Ömer'in vergilerle ilgili yaptığı düzenlemelerde ifadesini bulan bir takım genel kurallar²⁷ bulunsa da

kendilerine düşen haraç sorumluluğunun kaldırılmasını, onun yerine öşürün yüklenmesini talep etmişlerdi (*el-Emvâl*, s. 136; *Kitâbu'l-harâc*, 58-59).

* Sâfiye kelimesinin çoğulu olan savâfi, terim olarak doğrudan devlet başkanının tasarrufunda bulunan sahipsiz topraklar ve işletmeler anlamına gelmektedir. Hz. Ömer döneminde, fethedilen topraklarla ilgili düzenlemeler sırasında savâfi arazilerin durumu tekrar gündeme gelmiştir. Genellikle büyük şehirlerin çevresindeki verimli bölgelerde yer alan ve eskiden daha çok kistrâ ailesinin elinde bulunan bu araziler "savâfi'l-esfâr" şeklinde de isimlendirilmiştir. Bu topraklar için öncelikle yeni bir divan kurulmuş ve bu toprakların gelirleri savaşımlara fey olarak dağıtılıp mülkiyetleri devlete ait kılınmak suretiyle satışı yasaklanmıştır. Geniş bilgi için bk. Mustafa Demirci, "Savâfi", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI, 184. (çev.)

²⁰ Bk. Taberî, *Târîh*, I, 2471.

²¹ İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 23.

²² İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 56.

²³ İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 51; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 78.

²⁴ İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 55; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 113.

²⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 112; Leys şöyle eklemektedir: "Arazinin ücretini kastetmektedir." Hasan b. Suveyd harâcî araziye satın almıştır (*el-Emvâl*, s. 54). İbn Sîrîn'in harâcî bir arazisi vardı (*el-Emvâl*, 120). Şerîh, harâcî arazinin satışı konusunda bir şikâyetle ilgili kendisinden fetva istendiği zaman sukût etmiştir (İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 55).

²⁶ İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 47, 58; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 136.

²⁷ Bk. Abdülaziz Dûrî, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye: el-Hilâfe, ed-Derâib, ed-Devvâin ve'l-Vizâre*, Matbaatu Necîb, Bağdat 1950, s. 108 ve devamı. Bu kitap Merkezu

-doğuda Sâsânî batıda da Bizans sistemi gibi- yerel mirasın ve şartların neticesinde bölgeler arasında uygulamanın farklılık arz ettiği görülmektedir. Biz burada Hz. Ömer'in Sevâd, Cezîre ve Şam* bölgelerindeki vergilerle ilgili düzenlemelerini ele alacağız.

Tarihçilerin ve fakihlerin ilgi odağı olan Sevâd arazileri ile konuya başlayalım. Bu noktada Sâsânî tesirini görebilmemiz için öncelikle Sevâd'daki Sâsânî vergi sistemine göz atmamız gerekmektedir. Sâsânîler'in vergi sistemiyle ilgili bilgi veren Arapça kaynakların bu bilginin kaynaklarını açıkça belirtmediği ve bir takım soru ve şüpheleri gündeme getirdiği anlaşılmaktadır.

Arapça kaynakların aktardığı bilgilerden [bu dönemde] haraç ve cizye şeklinde iki çeşit verginin olduğu anlaşılmaktadır. Haraç, miladi VI asra kadar harac-ı mukâseme veya elde edilen üründen belli bir oranda tahsilât yapılması esasına göre belirleniyordu. Kubâz (ö. 531) bunu ıslah etmeye çalıştı ve haracı, harac-ı mukâsemeye göre değil [arazinin] yüzölçümüne göre belirledi.* Bunun için de arazi ölçümüne, nüfus ve ağaç sayımına başladı. Fakat ölünce bu düzenlemeyi oğlu I. Hüsrev Enûşirvân (ö. 578) tamamladı.²⁸

dirâsâtî'l-vahdeti'l-Arabiyye tarafından *en-Nuzumu'l-İslâmiyye* ismiyle 2009 yılında Prof. Dr. Abdülaziz Dürî'nin bütün eserleri serisi içerisinde (6) yeniden neşredilmiştir.

* Müellif, Hz. Ömer'in Şam bölgesindeki vergilerle ilgili yaptığı düzenlemeleri ayrı bir makalede incelemiş ve bu makale Türkçeye tercüme edilmiştir. Bk. "Hz. Ömer'in Mâlî Düzenlemeleri: Şam Bölgesindeki Vergiler" (çev. Halil İbrahim Hançabay), *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 17 (2011), s. 195-208. (çev.)

* Harac-ı mukâseme mahsul üzerinden belli miktarda ve her mahsul elde edildiğinde alınıyordu. Yani topraktan ürün alınmadığında vergi de alınmıyordu. Buna karşılık yıl içinde tekrarlanacak her hasat için vergi tahakkuku söz konusu olmaktadır. Sâsânî kistrâsı Kubâz adaletli bulmayarak bunu harac-ı vazîfeye çevirmeye karar verdi. "Muvazzaf Haraç" olarak da isimlendirilen bu vergi yetişen mahsule bakılmaksızın belirli bir topraktan yılda bir defa tahsil ediliyordu. Ekim veya hasat yapılmasa dahi söz konusu vergi alınmıyordu. Fakat yıl içinde birden fazla hasat yapılması durumunda ayrı bir vergi takdir edilmiyordu. Bk. Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1989, s. 45-46 (163 ve 164. dipnot); Cengiz Kallek, "Haraç", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVI, 72. (çev.)

²⁸ Bk. Ahmed b. Ömer b. Rüste, *el-A'lâku'n-nefise* (nşr. Michael Jan De Goeje), Brill, Leiden 1892, s. 105; Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* (nşr. Abdullah İsmail es-Sâvî), Mektebetü'l-meşriki'l-İslâmiyye, Kahire 1983, s. 39. Bir rivayete göre Sevâd'da bu düzenlemeyi Kubâz yapmıştır. Fakat *et-Tenbîh*, bir başka yerde bunu gerçekleştiren kişinin Enûşirvân olduğunu zikretmektedir. Bk. Ebu'l-Hasan Ali b. el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, Kahire 1909, s. 101-102.

Kaynakların en geniş olan Taberî'nin rivayetlerine göre bu ıslahatın gerçekleşmesine sebep olan asıl unsur, acil durumlara karşı hazırlıklı olmak maksadıyla senelik olarak cizyeden alınan sabit gelirin garanti altına alınmak istenmesidir.²⁹ Diğer bazı bilgilere göre ise insanî bir takım sâiklerin ve çiftçileri vergi memurlarının zulmünden korumanın da ıslahatın yapılmasında etkili olduğu vurgulanmaktadır.³⁰

Taberî, harac-ı mukâsemenin oranının toprağın durumuna ve sulama yöntemine göre üçte bir, dörtte bir, beşte bir ve altıda bir olduğunu zikretmektedir. Cehşiyârî de aynı oranları vermektedir.³¹ Dîneverî ise harac-ı mukâsemenin oranını toprakların şehre olan yakınlığına ve büyüklüğüne göre üçte bir, dörtte bir, beşte bir [altı, yedi, sekiz, dokuz] ve hatta onda bir olarak belirtmektedir.³² Bu oranlar ve aralarındaki ihtilaflar bazı soruları gündeme getirmektedir. O halde harac-ı mukâsemenin en üst sınırının üçte bir olması mesela fakihler gibi diğer bazı kesimlerin görüşleriyle insicam arz etmektedir. Mukâsemenin gereği olarak ikinci üçte bir çiftçilerin ve ailelerinin geçimi; üçüncü üçte bir de toprağın bakımı ve korunması içindir.³³

Öyle anlaşılıyor ki dönemin harac-ı mukâseme ortalamaları Dîneverî'nin bu oranları zikretmesine sebep olmuştur. Aynı şekilde en üst oran yani [harac-ı mukâsemenin] yarısı Abbâsî halifesi Mehdî'nin müdahalesinden

Aynı şekilde bk. Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb ve meâdînu'l-cevher* (nşr. C. Barbier de Meynard- Pavet De Courteille), I-IX, el-Matbaatu'l-Askeriyye (Imprimerie Imperiale), Paris 1841-1877, II, s. 204-205; Ya'kûbî, *Târîh*, I, s. 186; Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud ed-Dîneverî, *el-Ahbâru't-tıval* (nşr. Abdülmunim Âmir), Dârü'l-mesîra, Beyrut 1960, Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâdi'l-kavmî, Dımaşk 1980, s. 74; Taberî, *Târîh*, I, 961. Taberî ve Dîneverî bu düzenlemeyi genel bir ıslah olarak belirtirken İbn Rüste ve Mes'ûdî bunun [sadece] Sevâd'da uygulandığını söylemiştir.

²⁹ Taberî'ye (*Târîh*, I, 960) nisbet edilen bir söze göre "... Sıkıntılarımızdan bir sıkıntı baş gösterirse... Hoşlanmadığımız bir şey veya darlık [olursa] onun giderilmesine veya bitirilmesine gayret ederiz... Elimizdeki mallar [bu iş için] hazır bulunmaktadır..."

³⁰ Bk. Mario Grignaschi, "La Nihayatu-l-'Arab fi ahbâri-l-Furs wa-l-'Arab et Les Siyaru Mulûki-l-'Ağam du ps Ibn al-Muqaffa', *Bulletin D'études Orientales*, 26 (1973), s. 138.

³¹ Taberî, *Târîh*, I, 960; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs el-Cehşiyârî, *el-Vüzerâ ve'l-küttâb* (nşr. Mustafa Sakkâ ve dğr.), Kahire 1938, s. 4. İbn Miskeveyh, Taberî'nin rivayetini benimsemektedir. Bk. *Tecâribu'l-ümem* (nşr. Henry Frederick Amedroz), Kahire 1914, I, 186.

³² Dîneverî, *el-Ahbâru't-tıval*, s. 72.

³³ Bk. İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 58, 116. Necran hakkında Bk. Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 48. Ayrıca bk. Makrîzî, *el-Hitat*, I, 161.

sonra uzun bir süre ortalama miktar olarak kabul edilmiştir.³⁴ Böylece Dineverî'ye göre bu oranların İslâmî dönemlerden esinlenilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

O döneme ait bazı bilgilerden Sevâd bölgesindeki task ödeyen bir arazinin hükümdara ait [ملك التاج] sayıldığı; toprağı kullananların da bu vergiyi ödediğı sürece toprağın sahibi kabul edildiğı anlaşılmaktadır. Sahip olunan toprak teoride ödenmesi gereken vergi karşılığında devlete rehin verilmiş sayılıyordu. Bu vergi ödenmediğı takdirde [toprak] devlete kalıyordu ve verginin ödenmesi için satılıyordu.³⁵ Task yılda bir defa toplanıyordu ve genellikle nakdî olarak ödeniyordu. Milâdî IV. asırla V. asrın başlarına ait bazı bilgilerden anlaşıldığına göre Enûşirvân'dan önce bu uygulama yürürlükteydi. Bunun dışında Sevâd'da "hükümdar payı" [حصّة الملك] olarak isimlendirilen başka bir verginin de bulunduğuna dair başka işaretler vardır. Bu vergi elde edilen mahsulün bir kısmını teşkil ediyordu veya harac-ı mukâseme yoluyla tahsil ediliyordu. Bazı arazilerden özellikle de hükümdara ait olanlardan alınıyordu.³⁶ Bu da Sevâd arazisinin bir kısmının vergiyi mesâha sistemine* göre nakdî olarak, bir kısmının da harac-ı mukâseme şeklinde ödediğı anlamına gelmektedir. Bu bilgiler mesaha sistemine göre alınan verginin [خراج المساحة] Enûşirvân tarafından ihdas edilmiş olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Muhtemelen o, vergileri veyahut bu vergilerin toplanmasını tekrar gözden geçirmiştir.

Taberî, Enûşirvân'ın arpa ve buğday yetiştirilen her 1 cerîb araziye 1 dirhem; her 1 cerîb üzüm bağına 8 dirhem; her 1 cerîb hurmalığa 7 dirhem; her 4 Fars cinsi hurma ağacına [نخلات فارسي] 1 dirhem; her 6 kötü cins hurma ağacına [نخلات دقل] 1 dirhem ve her 6 zeytin ağacına 1 dirhem vergi

³⁴ Fred Lokkeard, *Islamic Taxation in the Classical Period, with Special Reference to Circumstances in Iraq*, Branner and Korch, Copenhagen 1950, s. 110.

³⁵ Bk. Michael G. Morony, "Land holding in Seventh-Century Iraq: Late Sasanian and Early Islamic Patterns", *The Islamic Middle East, 700-1900: Studies in Economic and Social History* (ed. Abraham L. Udovitch), Darwin Press, Princeton 1981, s. 138.

³⁶ Newman, *The Agricultural Life of the Jews*, s. 161 ve 165-168. Abâyâ (ö. 338) şöyle söylemektedir: "Hükümdar task ödeyen kişinin araziyi kullanma hakkı elde edeceğine dair bir karar çıkardı." Aynı şekilde er-Râb Aşî (ö. 427) bütün arazilerin task vergisiyle mükellef olduğunu ve hükümdarın kim bu vergiyi öderse araziyi kullanma hakkı olduğuna dair bir karar çıkardığını söylemektedir. Bk. Newman, *The Agricultural Life of the Jews*, s. 166-186.

* Toprağın büyüklüğünü esas alan mesâha sistemi kendi içinde *mesâhayı cerîbî* ve *mesâhayı dirhemî* şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Ekili arazilere göre vergilendirme (mesâhayı cerîbî) daha çok Sâsânîler döneminde Irak'ta yaygınken, genel olarak vergilendirme (mesâhayı dirhemî) ise Bizans topraklarında uygulanıyordu. Bk. Mustafa Demirci, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 332. (çev.)

yüklediğini söylemektedir. Taberî şöyle ilave etmektedir: “Sadece hurma bahçesine veya düzensiz bir şekilde toplumun hepsine vergi yüklediler. Bu 7 ürünün dışındakileri vergiye dâhil etmediler.”³⁷ Mes’ûdî de aynı rakamları vermekle birlikte Enûşirvân’ın her 1 cerîb pirinç yetişen toprağa [الأرض] yarım ve üçte bir vergi koyduğunu belirtmekte ve sözünü şöyle tamamlamaktadır: “Bu 7 mahsulün dışındakileri vergiye tabi tutmadı. Çünkü bu ürünler insanları ve hayvanları kapsıyordu.”³⁸ Ya’kûbî rakamları zikretmeyerek Enûşirvân’ın toprakları ölçtüğünü ve haraç vergisini koyduğunu söylemekle yetinmektedir: “Mahsullerden her 1 cerîbe taşıyabildiği kadar vergi yükledi. Bu uygulama böyle devam etmektedir.”³⁹

Taberî, “seçkin aileler, önemli şahsiyetler, savaşılar, kâhinler, kâtipler ve hükümdarın hizmetinde bulunan kişilerin dışındaki” bütün herkese cizyenin yüklendiğini zikretmektedir. Cizye dört tabaka şeklinde, kişinin malının az veya çok olmasına göre 12, 8, 6 ve 4 dirhem olarak belirlenmişti. Yirmi yaşından küçük olanlarla elli yaşından büyük olanların cizye sorumluluğu yoktu.⁴⁰ Dîneverî, fakirlerin ve hastaların da cizyeden muaf tutulduğunu anlatırken sanki İslâmî dönemden bahsetmektedir.⁴¹

Kisrâ senelik vergilerin üç taksitte yani her dört ayda üçte birlik kısmının toplanmasını emretmişti.⁴²

Enûşirvân’ın vergileri ile ilgili Taberî’deki rivayetler, bazı hususlara delalet eden şu ibarelerle son bulmaktadır: “Bunlar [Hz.] Ömer’in Fars bölgesini fethettiği zaman tabi olduğu ve ehl-i zimmeden toplanmasını emrettiği vergilerdir. Ancak o her 1 cerîb metruk araziye tıpkı işlenen arazi gibi verebileceği kadar [vergi] yüklemiştir. Her 1 cerîb arpa veya buğday ekilen arazinin vergisini 1 kâfiz buğdaydan 2 kâfize çıkarmış ve orduya bundan vermiştir.” Taberî şöyle eklemektedir: “Hz. Ömer özellikle Irak’ta kisrânın ekilebilir arazi, hurma, zeytin ve insanlarla ilgili koymuş olduğu kanunlara muhalefet etmemiş; insanların geçimleriyle ilgili kaldırdığı [vergileri] o da kaldırmıştır.”⁴³

³⁷ Taberî, *Târîh*, I, 962. Ayrıca bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribu’l-ümem*, I, 186. Taberî şöyle bir bilgi ilave etmektedir: “Enûşirvân, toprağına veya mahsulüne her hangi bir zarar gelen kişiye harac vergisi yüklenmemesini emretmiştir.” Bk. *Târîh*, I, 963. Dîneverî bu sözü tekrar etmektedir. Bk. *el-Ahbâru’t-tval*, s. 73.

³⁸ Mes’ûdî, *Mürûcu’z-zehab*, II, 204–205.

³⁹ Ya’kûbî, *Târîh*, I, 186.

⁴⁰ Taberî, *Târîh*, I, 962.

⁴¹ Dîneverî, dört tabakanın varlığına ve Taberî’nin zikretmiş olduğu toplulukların cizyeden muaf olduğuna işaret etmekle yetinmektedir. Bununla birlikte önemli şahsiyetler olarak merzûban [Sâsânîler zamanındaki bölge ve şehir valisi] ve esâvireyi [Sâsânî ordusundaki subay] zikretmektedir. Bk. *el-Ahbâru’t-tval*, s. 73.

⁴² Cehşiyârî, *el-Vüzerâ ve’l-küttâb*, s. 25; Taberî, *Târîh*, I, 963.

⁴³ Taberî, *Târîh*, I, 272–273, 962.

Yukarıda Enûşirvân'la ilgili aktarılan bilgiler bazı soruları gündeme getirmektedir. Çünkü Hz. Ömer toprağın yüzölçümünü dikkate alarak (özellikle tahıl) arazisine nakdî vergi takdir etmemiş; bilakis bir kısmı nakdî bir kısmı da aynî olmak üzere bir vergi yüklemiştir. Aynı şekilde Enûşirvân'dan önce toprak üzerine yüklenen nakdî (task) veya aynî (hükümdar vergisi) verginin varlığı, Enûşirvân'ın toprağın yüz ölçümüne göre vergi ihdas etmediğini ve muhtemelen bu verginin düzenlenmesini tekrar ele aldığını göstermektedir.

Verginin 7 mahsulle sınırlandırılması ve Hz. Ömer'in bu uygulamayı sürdürmesi meselesine gelince onun vergilerle ilgili yaptığı düzenlemeler bunu nakzeder mahiyettedir.⁴⁴

Sâsâniler baş vergisi (Kraga) koymuşlardı. Kişinin hürriyeti bu vergiyi ödemesine bağlıydı ve kadın-erkek herkesten alınıyordu. Kim cizye vergisini ödemezse kendisinin yerine bu vergiyi ödeyen başka bir kişiye borcunu kapatıncaya kadar hizmet etmesi gerekiyordu⁴⁵ O döneme ait bazı metinlerden (miladî IV. asır) cizye miktarının Enûşirvân tarafından tespit edilen ortalama 24 dirhemden çok daha fazla olduğu görülmektedir. Bu miktar çoğu insanın vergi ödemekten kaçmasına sebep olacak kadar ağırdı. Miladî IV. asırdaki belgelerden cizyenin senede bir defa Nevruz veya Mihricân günlerinde 1 veya 2 taksit olarak ödendiği anlaşılmaktadır. Mabel bekçileri, ateşgede görevlileri ve âlimlerin dışındaki bütün zerdüşter cizye vergisini ödüyordu. Bu durum Taberî'nin rivayetlerindeki rakamlar hakkında tamamıyla şüphe uyandırmaktadır.⁴⁶

Yukarıdaki bilgiler dikkate alındığında Taberî'deki rivayetlerin zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Mario Grignaschi, Taberî'nin zikrettiği rivayetlerle Esmâ'ye nisbet edilen *Nihâyetü'l-ereb fî ahbârî'l-Furs ve'l-Arab* isimli eserde geçen bilgileri ve Abbâsiler dönemindeki vaziyeti (hicrî III. asrın ilk yarısı) karşılaştırmış ve Taberî ile Esmâ'nin verdiği bilgilerin birbirine yakın olduğu ve tarihî bir dayanaklarının olmadığı sonucuna varmıştır. Enûşirvân'ın [vergilerle ilgili] islahatı *Hudâyimâne-yi Pehleviyye* [الخزاي نامه

⁴⁴ Yedi mahsülle ilgili kapalı kalan bir takım sorular bulunmaktadır. Bu konuda şu ayetlere bakılabilir: "Gerçekte biz yağmuru bol bol yağdırdık. Sonra toprağı iyiden iyiye yarıdık. Böylece sizin ve hayvanlarınızın yararlanması için orada taneler, üzümler, yoncalar, zeytinler, hurmalıklar, sık ağaçlı bahçeler, meyveler ve otlaklar ortaya çıkardık." Abese 25-32. Bu ayetlerde daha önce geçen mahsullerle ilgili işaretler vardır.

⁴⁵ Newman, *The Agricultural Life of the Jews*, s. 168-172; David M. Goodblatt, "The Poll Tax in Sasanian Babylonia" *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)*, 22 (1979), s. 264. Bu konuda hükümdar şöyle söylemektedir: "Kim cizyesini ödemezse kendisinin yerine ödeyen kişinin kölesi olur."

⁴⁶ Taberî'nin vermiş olduğu rakamlar araştırmacıardan birisinin Zerdüştlere yüklenen vergilerin az olduğunu düşünmeye sevk etmiştir. Bk. Goodblatt, "The Poll Tax in Sasanian Babylonia", s. 242-247, 270 ve 293.

البهلوية] isimli kitapta yer almamaktadır. Çünkü İbnü'l-Mukaffa'nın *Siyeru'l-mülûk* isimli eserinde bundan bahsedilmemektedir.* Aynı şekilde Enûşirvân'ın zamanında yazılmış [*Kitâbu't-Tâc ff*] *Sîreti Enûşirvân*'ın rivayetlerinde de geçmemektedir. Grignaschi'nin vardığı diğer bir sonuç, bu ıslahat hikâyesinin şûbüyyeye mensup bir bilgin tarafından *Siyeru mülûki'l-Furs* isimli esere dâhil edilmesidir. Bu kişi böyle yaparak Hz. Ömer'in icraatlarının Enûşirvân'ı takip etmekten ibaret kalmadığını ve hatta onun koyduğu vergilerin Sâsânî vergilerinden daha ağır olduğunu göstermeye çalışmıştır. Enûşirvân'ın ıslahatı hakkında aktarılanlar Emevîlerin sonu ile Mansur dönemindeki mevcut durumun bir yansımasıdır.⁴⁷

Böylece, Taberî ve diğerlerinin konuyla ilgili zikrettiği bilgiye güvenilemeyeceği ve Enûşirvân'a nisbet edilen uygulamalarda uydurulmuşluk görüntüsünün baskın olduğu, ikinci halife Ömer'in vergilerin tatbikinde Sâsânî mirasından faydalandığı ancak Sâsânî vergilerini devam ettirmediği ortaya çıkmaktadır.

Yahyâ b. Âdem (ö. 203/[818]) fetihten sonra Sevâd bölgesinde yapılanları Hasan b. Salih'ten rivayet ederek şöyle özetlemektedir: “Bizim bu Sevâd arazilerimizin bir zamanlar Nabâtlılara ait olduğunu duymuştuk. Fakat müslümanlar Farşlara galip gelince Sevâd [toprakları] ile kendileriyle savaşmayan Nabâtlıları ve dihkânları kendi haline bıraktılar. İnsanlara kişi başına cizye vergisi yüklediler. Halkın elinde bulunan araziye ölçtüler ve haraç vergisi koydular. Sahipsiz topraklara da el koydular. Bu topraklar halifenin şahsına [veya devlete] aitti.”⁴⁸ Bu bilgi, aslında vergilerle ilgili takip edilen sürecin doğru bir tasviridir.

Fethedilen toprakların hepsi ümmetin feyi kabul edildi ve savaşanlara taksim edilmeyip toprağı işleyen çiftçilere bırakıldı. Çiftçilerin bu toprakları

* III. Yezdicerd zamanında (632-651) Sâsânî Devleti'nin resmi salnâmelerinden faydalanılarak kaleme alınmış olan Hudâyname adlı Pehlevîce tarih kitabı İbnü'l-Mukaffa' (ö. 142/759) tarafından *Siyerü'l-mülûk* veya *Siyerü mülûki'l-Acem* ismiyle Arapçaya tercüme edilmiştir. Bk. İsmail Durmuş, “İbnü'l-Mukaffa’”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXI, 132. (çev.)

⁴⁷ Bk. Mario Grignaschi, “La Nihayatu-l-'Arab fi ahbâri-l-Furs wa-l-'Arab et Les Siyaru Mulûki-l-'Ağam du ps Ibn al-Muqaffa’”, *Bulletin D'études Orientales*, 26 (1973), s. 83 ve özellikle s. 118, 125-127 ve 136-137. Grignaschi, *Nihâyetü'l-ereb müellifinin [bu bilgisi], hicrî III. asırda yazılmış olan ve İbnü'l-Mukaffa'ya nisbet edilen Siyerü'l-mülûk isimli eserden aldığını düşünmektedir. Ayrıca Hz. Ömer'in Enûşirvân'ı takip ettiğine dair Taberî'nin ifadelerinin son kısmının Taberî'ye ait olmadığını ve uydurma bir kıssadan nakledilen bilgi olduğunu söylemektedir.*

⁴⁸ İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 22. Ayrıca bk. Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî, *el-İstihrâc li ahkâmi'l-harâc*, s. 8.

haracını ödeme şartıyla satma, hibe etme veya miras olarak bırakma gibi tasarrufla bulunma hakkı vardı.⁴⁹

Sevâd⁵⁰, Şâm⁵¹ ve Mısır'da⁵² savaşanların toprakların dağıtılması konusunda çok ısrarcı olmasına rağmen Hz. Ömer'in şartları değerlendirip üzerinde düşündükten sonra böyle bir karara vardığı anlaşılmaktadır.

Belki de Hz. Ömer, toprağı ganimet olarak kabul etmişti. Nitekim Hz. Ömer'in Cerîr b. Abdullah el-Becelî'yi Irak'a gönderdiğinde kendisine teklif olarak sunduğu şeylerde bu konu ile ilgili bazı işaretler bulunmaktadır. Bir rivayete göre Cerîr b. Abdullah, ele geçirdikleri toprakların dörtte birinin kendisine ve kabilesine tahsis edilmesini şart koştu.⁵³ Bir başka rivayete göre de Hz. Ömer, ganimetin beşte biri ayrıldıktan sonra üçte birini ona verdi.⁵⁴ Onlar bu topraklardaki dörtte birlik hisseyi iki veya üç yıl almaya devam ettiler. Daha sonra halife Becile kabilesi ile 80,400 dinar [değerindeki] mal veya diğer bir rivayete göre yüksek miktardaki bir atıyye karşılığında hisselerini geri vermeleri üzerine anlaştı.⁵⁵ Sevâd arazisinin dörtte birlik kısmını Becile kabilesinin almasıyla ilgili rivayetin kabul edilmesi mümkün değildir. Muhtemelen halife ganimetin beytülmale gelen hissesinden vaatte bulunmuştur. Bu durum (daha sonra göreceğimiz üzere) savâfi araziye uygundur. Hz. Ömer'in Sevâd arazisini dağıtmak istediğine dair bir rivayet bulunmaktadır. Buna göre Hz. Ömer insanların sayılmasını emretmiş ve bunun sonunda kişi başına üç kişi (Nabatlı çiftçi) düşeceği anlaşılmıştır. Bu konuda sahabeyle istişare etmiş ve Hz. Ali kendisine "Onları bırak ki müslümanlar için bir gelir olsun" diyerek teklifte bulunmuştur. Bunun üzerine Hz. Ömer onları kendi hallerine bırakmıştır.⁵⁶

Hz. Ömer, bu konuda farklı görüşler ileri süren sahabenin önde gelenleriyle istişare ettikten sonra fethedilen arazinin müslümanların feyi olarak kalmasına karar vermiştir. Sahabenin büyük çoğunluğu onu desteklemiştir.⁵⁷ Hz. Ömer, aynı şekilde ensârdan da on kişiyle istişare etmiş,

⁴⁹ Yahyâ b. Âdem el-Kureşî şöyle söylemektedir: "Hafs b. Gıyâs'ın şöyle dediğini duydum: "Bu topraklar satılır, bununla ilgili dinin gereği yerine getirilir ve miras olarak taksim edilir." Bk. *Kitâbu'l-harâc*, s. 45.

⁵⁰ Bk. Belâzurî, *Fütûh*, s. 265-266. Ayrıca bk. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 81-84.

⁵¹ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 12; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, I, 573-576.

⁵² İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 74; Belâzurî, *Fütûh*, 218; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 83.

⁵³ Belâzurî, *Fütûh*, s. 353.

⁵⁴ Belâzurî, *Fütûh*, s. 354.

⁵⁵ Belâzurî, *Fütûh*, s. 373-374; İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 45-46.

⁵⁶ Bk. Belâzurî, *Fütûh*, s. 266; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 45-46. İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 42; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 83.

⁵⁷ Hz. Ali, Hz. Osman, Talha, Abdullah b. Ömer ve Muaz b. Cebel fethedilen arazinin müslümanlar için fey olarak kalmasını desteklerken, Zübeyr,

onlar da bu konuda onun kararını desteklemişlerdir. Hz. Ömer, Haşr suresinin 6-10. ayetlerini kendi görüşünü destekleyecek şekilde tevîl etmiştir.⁵⁸

Hz. Ömer'i buna iten saiklerle onu destekleyen unsurlar ciddi bir temele dayanmaktadır. Bunlardan birisi de savaşanların (genel masrafları) için sabit bir gelirin bulunması zaruretidir. Nitekim Hz. Ömer bu konuda şöyle söylemiştir: "Eğer topraklar ve çiftçiler dağıtılsa bu insanlara nereden atıyye verilecek?"⁵⁹ Yine şöyle dedi: "Diğer insanlara [bunlardan] bir şey bırakılmazsa geriye hiçbir şey kalmaz. Allah'ın müslümanlara fethini nasip ettiği arazileri Hayber'in bize hisse olarak dağıtıldığı gibi dağıttım, [ancak daha sonraki insanlara hiç bir şey kalmamasından korkuyorum]."⁶⁰ Hz. Ömer, [Sevâd topraklarının durumuyla ilgili Sa'd b. Ebî Vakkas'a] şöyle söylemiştir: "Bu toprakları dağıtma. Sahiplerine bırak ki toprakların haracı müslümanlar için hem fey hem de düşmanlarına karşı cihad ederken kuvvet olsun."⁶¹ Daha sonra da Sa'd b. Ebî Vakkas'ın sorduğu soruya cevap olarak gönderdiği mektubunda şöyle demiştir: "Arazi ve nehirleri onları işleyenlere bırak ki müslümanların atıyyelerine dâhil olsun. Şayet sen arazi ve nehirleri orada bulunanlara taksim edersen onlardan sonra geleceklere bir şey kalmaz."⁶² Hz. Ömer'in çiftçilik konusunda müslümanların tecrübe sahibi olmadıklarını düşündüğü, müslümanlar arasında fitnenin ortaya çıkmasından ve toprak yüzünden bozguncululuğun baş göstermesinden korktuğu, cihada yönelmeyi vurguladığı ve müslümanlara toprağı dağıtmanın sakıncalı olabileceğini düşündüğü zikredilmektedir.⁶³

Böylece Hz. Ömer, o anda cihat halinde olan ve gelire ihtiyacı olan müslümanları düşünerek kararını vermiştir. Fey bu ihtiyacı karşılayacak olan gelirdir. Hz. Ömer'in bu bakış açısı o sırada yapmış olduğu konuşmada ifadesini bulmaktadır.⁶⁴ O sırada fethedilen toprağın ganimet olarak kabul

Abdurrahman b. Avf ve Bilâl ise bu toprakların ganimet olduğunu düşünüyordu. Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, 12-14; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 82-83.

⁵⁸ Bk. Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 25. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: "Allah'ın, (fethedilen) memleketlerin ahalisinden savaşılmaksızın peygamberine kazandırdığı mallar..." "Allah'ın dinine ve peygamberine yardım ederken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılan fakir muhacirlerindir..." "Onlardan sonra gelenler..." (Haşr 6-10). Ayrıca bk. İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 43-44.

⁵⁹ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 25.

⁶⁰ İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 42 [44].

⁶¹ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır*, s. 84.

⁶² Belâzurî, *Fütûh*, s.267; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 82-83; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, 24-25.

⁶³ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 151-152; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 24-25; İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 47-48; Belâzurî, *Fütûh*, s. 267.

⁶⁴ Bk. Taberî, *Târîh*, I, 2760.

edilmesi şeklindeki diğer görüş kabilevi bakış açısına daha yakındır. Buna rağmen şehirlerdeki kabileler kendi bölgelerindeki feyin sadece kendilerine mahsus olduğunu düşünmeye devam etmişlerdir ki merkezle çatıştıkları nokta işte bu olmuştur.

Arazinin genelini ve önemli bir kısmını bu topraklar temsil eden bir de savâfi toprakları ile Hire ve çevresinde (sulh arazisi) yer alan sınırlı araziler bulunmaktadır ki işte haraç arazisi budur. Ölü topraklara ilaveten karşımızda bu araziler yer alır. İlk önce haraç arazisiyle ilgili düzenlemeleri ele alalım.

Vergilerle ilgili düzenlemelerin belli bir çabaya ve vakte ihtiyaç duyduğu açıktır. Medâinî ve diğerlerinin aktarmış olduğu rivayetten müslümanların başlangıçta "haraç ile Ehl-i zimme'den alınan vergiyi nasıl toplayacaklarını bilmedikleri" anlaşılmaktadır. Sa'd [b. Ebî Vakkâs] bir kişiyi haraç âmili tayin etmişti. Bu kişi bulduğunu getiriyor ve onlara ne yapacağını bilmiyordu.⁶⁵

Müslümanların başlangıçta üç gün misafir olarak ağırlama hakkına ilave olarak bölge halkından cizye ve erzak (veya geçim maddesi) aldığı görülmektedir. Bu, fetih şartlarında anlaşılabilir bir durumdur.

Fetih tamamlandıktan sonra Hz. Ömer, h. 21/[m. 641] senesinde Sevâd arazisini ölçmek ve vergi miktarını belirlemek üzere Osman b. Huneyf'i Fırat'ın suladığı (Dicle'ye yakın olan) bölgeye; Huzeyfe b. el-Yamân'ı da Dicle'nin suladığı (Dicle'nin ötesinde onun sulamakta olduğu Cevhâ) bölgesine göndermişti. Mevcut durumu anladıktan sonra adaletli olmaları şartıyla bu ikisine [verginin tespitinde] takdir hakkı tanımıştı.⁶⁶ Onlar da Sevâd bölgesindeki çalışmalarında mahalli tecrübeye [الخبرة المحلية] başvurmuşlar ve ekim yapılamayan arazileri bırakarak ziraata uygun olan toprağın ölçümünü yapmışlardır.⁶⁷

Osman b. Huneyf'in ölçümünün dakik olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Huzeyfe b. el-Yamân'ın ölçüm yaptığı bölgedeki Cevhâ halkı kurnaz

⁶⁵ Hasan b. Abdullah Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâil* (nşr. Muhammed Seyyid Vekîl), [y.y.], Medine 1966, s. 126.

⁶⁶ Hz. Ömer bu iki âmiline "gücünün üstünde kimseye yük yüklememelerini" söylemiştir. Bk. Ya'kûbî, *Târîh*, II, s. 173; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 21; Belâzurî, *Fütûh*, s. 269; Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 174. Bazıları sadece Osman'ı zikrederken, Belâzurî, *Fütûh*, s. 269; Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâil*, s. 136, Ebû Ubeyd ise Şa'bî'den rivayetle sadece Huzeyfe'yi zikretmiştir (*Kitâbu'l-emoâl*, s. 97). Bu durum ikisinden birisinin savaşa katılmış olmasıyla ilgilidir. Konu ile ilgili Seyf'in rivayeti için bk. Taberî, *Târîh*, I, 3637 ve 3456.

⁶⁷ Meselâ dağlar, tepeler, ormanlar ve tuzlu araziler gibi. bk. Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 35. Ya'kûbî, halifenin Osman b. Huneyf'e "tepelik ve sık ağaçlıklı fundalıklarla, çorak ve su ulaşmayan arazileri ölçmemesini" emretmiştir. bk. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 174.

kimselerdi. Toprağı ölçerken onu kandırdılar. Bundan dolayı da vergi geliri az oldu. Osman ve Huzeyfe ölçtükleri [toprağı] vergilendirdiler ve raporlarını halifeye takdim ettiler. Bunun üzerine Hz. Ömer toprağa taşıyamayacağı miktarda vergi yükleyip yüklemediklerini sorunca, belirlemiş oldukları vergiyi ve hatta daha da fazlasını toprağın kaldırabilecek durumda olduğunu belirttiler.⁶⁸

Haracın başlangıçta buğday ve arpa yetişen arazi esas alınarak belirlendiği ve yüklenen verginin de genel nitelikli olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra bunu diğer zirai ürünlerin vergi miktarlarının tayini takip etmiştir. Kudâme bu konuda şöyle söylemektedir: “*Hâlihazırda ekilmekte olan ve suyun ulaşabileceği bütün arazileri ölçtü. Ardından metruk olan arazinin bir kısmı ekilebilir hale getirdi ve hepsine 1 kâfiz ve 1 dirhem vergi yükledi. Daha sonra imamların görüşü doğrultusunda bu durum tamamen değiştirilerek gelir ve ürünlerin durumuna göre vergilerin daha da artırılması için baştan düzenlemelere gidildi.*”⁶⁹

Öyleyse haracın başlangıçta buğday ve arpa yetişen arazilere yüklendiği ortaya çıkmaktadır. Nitekim rivayetlerin büyük bir kısmı ve ayrıca en eskisi 1 cerîb buğday ve arpa yetişen araziye 1 dirhem ve 1 kâfiz vergi yüklendiğini zikretmektedir.⁷⁰ Yani haraç vergisi hubûbattan nakdî ve aynı olarak birlikte alınıyordu. Hz. Ömer tarafından Ebû Mûsa el-Eşarî'ye gönderilen emirler doğrultusunda Basra'da bu uygulama yürürlüğe konmuştur.⁷¹ Osman b. Huneyf'in 1 cerîb buğday arazisine 4 dirhem; 1 cerîb arpa arazisine de 2 dirhem yani sadece nakdî olarak haraç yüklediğine dair rivayetler bulunmaktadır.⁷² Bu durum, Osman b. Huneyf'in bulunduğu bölgeye nakdî; Huzeyfe b. el-Yamân'ın bulunduğu bölgeye ise hem nakdî hem de aynı olarak haraç yüklendiğini göstermektedir. Bu iki uygulama arasında sebepsiz bir farklılık bulunmaktadır ve muhtemelen daha sonraki gelişmeleri yansıtmaktadır. Hatta savaşanlar için erzaka ihtiyaç duyulması hubûbatın

⁶⁸ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 37-38.

⁶⁹ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, 21; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 97-98; Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâil*, s. 166-167; Belâzurî, *Fütûh*, s. 270; Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal, *Sûratu'l-arz* (nşr. J. H. Kramers), Brill, Leiden 1938, s.1, 243; Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, s. 175.

⁷⁰ Belâzurî, *Fütûh*, s. 216; Ebû Yusuf (Şa'bî'den aktarmaktadır), *Kitâbu'l-harâc*, s. 50-51; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 98; Ebu'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve sinâatu'l-kitâbe* (nşr. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî), Vizâretü's-sekâfe ve'l-ilâm, Bağdat 1981, s. 278; Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, s. 175; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 152.

⁷¹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 173.

⁷² Bu rivayetler Osman b. Huneyf'in bulunduğu bölgeyle ilgilidir. Mâverdî'nin verdiği bilgilerden haracın nakdî olarak Huzeyfe b. el-Yamân'ın bulunduğu bölgeden alındığı anlaşılmaktadır. Bk. *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, s. 175.

haracının nakdî ve aynî olarak alınmasına yol açmıştır.⁷³ Bu uygulama ve Amr b. Meymûn'a (h. 75/[m. 694]) ait muasır bir rivayet de bunu desteklemektedir.⁷⁴ Ayrıca arpa ve buğdayın haracının nakdî (1 cerîb buğday arazisi için 4 dirhem, 1 cerîb arpa arazisi için 2 dirhem) olduğuna dair rivayetler de bulunmaktadır ve bunlar hicrî I. asrın sonlarından itibaren ortaya çıkmıştır.⁷⁵ Bu gelişmeler başlangıçta haracın nakdî ve aynî olarak alındığını daha sonra fetihlerin tamamlanıp da Mervânîler döneminde savaşılanların sayısının sınırlandırılmasıyla bazı bölgelerde sadece nakdî olarak alınmaya başlandığını düşündürmektedir. Özellikle daha sonraki kaynaklarda 1 kâfiz buğday (3 dirhem) ve 1 kâfiz arpanın (1 dirhem) değeri değişken bir şekilde zikredilmektedir.⁷⁶

Hz. Ömer, işlenmekte olan arazilere, su ulaşan metruk arazilere ve işlenebilecek arazilere vergi yüklemiştir.⁷⁷ Fakat işlenen araziyle, ziraata elverişli metruk araziye yüklenen haraç aynı mıydı? Rivayetlerin çoğunluğu haracın tek bir çeşit olduğunu bildirmektedir.⁷⁸ Fakat bazı rivayetler -aşağıda gelecek olan problemlerin ortaya çıkmasıyla- bu iki toprağa yüklenen haracın birbirinden ayrıldığına işaret etmektedir. Taberî bu konuda şöyle söylemektedir: "Hz. Ömer tıpkı işlenen araziye yüklediği gibi her 1 cerîb metruk araziye de kaldırabileceği kadar vergi yükledi. Her 1 cerîb buğday veya arpa işlenen arazinin vergisini de 1 kâfiz buğdaydan 2 kâfiz buğdaya çıkardı ve ordunun masraflarını bu gelirden karşıladı."⁷⁹ Yahyâ b. Âdem'in rivayetinde de "işlenmesi mümkün olan iki cerîb araziye 1 dirhem yüklendi" ifadesi yer almaktadır.⁸⁰ Bu durumda metruk veya işlenmeyen araziye buğday ve arpa değil nakdî vergi yüklendiği anlaşılmaktadır. Bu tür bir uygulamaya başvurulmuş olduğunu inkâr etmek mümkün görünmemektedir. Metruk ve işlenen araziler arasındaki fark, muhtemelen daha sonraları artık gözetilmez olmuştu ki Ömer b. Abdülaziz bu uygulamayı tekrar gözden geçirmek ve başlatmak durumunda kalmıştır.

⁷³ Bk. Taberî, *Târîh*, I, 2962; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 105.

⁷⁴ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 101. Bu konuyla ilgili şöyle söylemektedir: "Bize bu konuda Hz. Ömer'le ilgili Amr b. Meymûn'un sözünden daha sahih bir söz ulaşmamıştır."

⁷⁵ Şa'bî (h.106/[m. 724]), Lâhuk b. Humeyd (ö. 100/[m. 718]) ve Ebû Mucliz'den (h. 99/102/[m.717/720]).

⁷⁶ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, s. 174; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, 102-103.

⁷⁷ İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 22; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 102-103.

⁷⁸ Bk. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 98; Hilâl b. [Yahyâ b.] Müslim er-Re'y, *Ahkâmu'l-vakf, Dâiratü'l-maarifi'l-Osmâniyye*, Haydarabad-Dekkan 1355/(1936?), s. 136-137; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 21; Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, s. 174; Belâzurî, *Fütûh*, s. 269; İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 22.

⁷⁹ Taberî, *Târîh*, I, 962-963.

⁸⁰ Belâzurî, *Fütûh*, s. 270.

Arazilerde yetişen diğer ürünlere de önemlerine ve Sevâd'da yetişme miktarlarına göre haraç yüklenmiştir. Aşağıda bunlara işaret edilmektedir:

Üzüm [الكرم]: Rivayetlerin çoğu 1 cerîb üzüm bağına 10 dirhem haraç yüklendiğini göstermektedir.⁸¹ Meyve veren ağaçlara da üzüm bağına yüklenen haraç yüklenmiştir.⁸²

Yaş Hurma [الرطبة]: Rivayetlerin çoğunda 1 cerîb yonca yetişen toprağa 5 dirhem haraç yüklendiği bildirilmektedir.⁸³ Bir rivayette ise bu miktar 6 dirhemdir.⁸⁴ Diğer bir rivayette de 5 dirhem ve 5 kâfizdir.⁸⁵

Şeker kamışı [قصب السكر]: 1 cerîb şeker kamışı yetişen toprağa 6 dirhem.⁸⁶

Zeytin: 1 cerîb zeytinliğe 12 dirhem.⁸⁷

Pamuk: 1 cerîb pamuk yetişen toprağa 5 dirhem.⁸⁸

Hurma: Birçok rivayette 1 cerîb hurmalığa 8 dirhem haraç yüklendiği bildirilmektedir.⁸⁹ Bir rivayette bu miktar 10 dirhem⁹⁰, başka bir rivayette ise 5 dirhemdir.⁹¹

⁸¹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 270; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 20-21, Ona ait bir rivayette 8 dirhem geçmektedir; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 96, 98; Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, s. 175, Sadece bir rivayette haraç 10 dirhem, 10 kâfiz olarak belirtilmektedir. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 98; Ya'kûbî, *Târîh*, I, 152.

⁸² Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, s. 175; Belâzurî, *Fütûh*, s. 369; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, 98.

⁸³ Belâzurî, *Fütûh*, s. 270; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 20-21; Ebû Bekir es-Sûlî, *Edebü'l-küttâb*, s. 128; Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, s. 175; İbn Havkal, *Sûratu'l-arz*, I, 243; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 152.

⁸⁴ Belâzurî, *Fütûh*, s. 269; Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâil*, s. 136; Ebû Bekir es-Sûlî, *Edebü'l-küttâb*, s. 218; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 105.

⁸⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 98; Belâzurî, *Fütûh*, s. 269-270.

⁸⁶ Belâzurî, *Fütûh*, s. 269; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 97-98; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 20; Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, s. 175.

⁸⁷ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâil*, s. 136-137; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 98.

⁸⁸ Belâzurî, *Fütûh*, s. 270; Ebû Bekir es-Sûlî, *Edebü'l-küttâb*, s. 218; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 20.

⁸⁹ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 20; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 97-98; Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâil*, s. 136-137; Belâzurî, *Fütûh*, s. 270; İbn Havkal, *Sûratu'l-arz*, I, 243; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 105; Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, s. 175.

⁹⁰ Belâzurî, *Fütûh*, s. 269; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 21; Belâzurî'de geçen bir rivayette Fars cinsi hurmalığa 1 dirhem; 2 cerîb kötü cins hurmalığa [الدقلتين] 1 dirhem haraç yüklendiği bildirilmektedir (*Fütûh*, s. 270); Ebû Yusuf bir rivayette insanlara yardım olsun diye hurmanın vergiden muaf tutulduğunu zikretmektedir (*Kitâbu'l-harâc*, s. 21). Ebû Bekir es-Sûlî de bu rivayeti nakletmektedir (bk. *Edebü'l-küttâb*, s. 219). Muhtemelen bu, hurma cinslerine yüklenen vergi miktarlarındaki farklılığın kaldırılmasının bir yansımasıdır.

Sevâd bölgesinde yetişen ürünlere haracın tedricen yüklendiği anlaşılmaktadır. Nitekim Yahyâ b. Âdem'in rivayetine göre Muğîre b. Şu'be, Sevâd'da [vali] olduğu sırada (h. 22-24/[m. 642-644]) halifeye şöyle bir mektup göndermiştir: "Bizim tarafta buğday ve arpadan daha değerli mahsuller bulunmaktadır. Bunlar arasında mercimek, üzüm, yonca ve susamı zikretti ve her birine sekizer dirhem vergi koydu; hurma yetişen toprağı vergiden muaf tuttu."⁹² Bu rivayet, bazı mahsullere ilk yıl her hangi bir vergi yüklenmediğini ve Muğîre b. Şu'be'nin valiliği esnasında bu vergilerin konulduğunu düşündürmektedir.

Haraç vergisi yüklenirken oldukça esnek davranılıyordu. Ebu Zeyd el-Ensârî'nin aktardığı bir rivayette Hz. Ali'nin kendisini Fırat'ın suladığı yerlere gönderdiğini belirtip şöyle demektedir "Hurma ve ağaçların birlikte yetiştiği 1 cerîb topraktan 10 dirhem; üç yılını tamamlamış dördüncü yılına girmiş ve üzümü tatlanmış her cerîb üzüm bağından 10 dirhem vergi almamı; köylerde kendi başına yetişmiş ve gelip-geçenin yediği hurma ağaçlarını vergiden muaf tutmamı; hıyar, çiçek tohumları, susam ve pamuk gibi sebzelere vergi koymamamı emretti."⁹³

Rivayetlerde görülen haraç miktarlarıyla alakalı ihtilafın ziraat ve sulama ile ilgili durumun yanı sıra fiilî düzenlemelerle de ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû Zeyd yukarıda aktarılan sözlerinde şunları da söylemektedir: "Hz. Ali bana iri taneli buğday yetişen her cerîb toprağı 1,5 dirhem para ve 1 sa' yiyecek; orta büyüklükte buğday yetişen her cerîb toprağı 1 dirhem; küçük buğday yetişen her 1 cerîb toprağı 1/3 dirhem; arpa yetişen her cerîb toprağı da buğday miktarının yarısı kadar vergi koymamı emretti."⁹⁴ Bu rivayetten ziraatın durumunun fiilî olarak toplanan haraç miktarını etkilediği ve genel olarak zikredilen miktarın ortalamayı ifade ettiği anlaşılmaktadır. Çarşılara uzak olmanın da fiilen belirlenen miktarda etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ya'kûbî şöyle bir rivayet zikretmektedir: "Dihkânlar üzüme konulan vergiden dolayı Osman b. Huneyf'e itiraz ederek şöyle dediler: "Şehirlere yakın olan yerlerde üzüm salkımından [العنقود] 1 dirhem alınıyor." Bunun üzerine Osman, dihkânların şikâyetini Hz. Ömer'e bildirmiş; Hz. Ömer de bir kısmından vergiyi kaldırmasını diğer bir kısmına da durumuna göre vergi yüklemesini bildirmiştir."⁹⁵

⁹¹ Kûdâme b. Cafer, *el-Harâc ve sînâatu'l-kitâbe*, s. 78b; Ebû Bekir es-Sûlî, *Edebü'l-küttâb*, s. 218; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 67.

⁹² Belâzurî, *Fütûh*, s. 270.

⁹³ Belâzurî, *Fütûh*, s. 271.

⁹⁴ Belâzurî, *Fütûh*, s. 270.

⁹⁵ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 153; Taberî, *Târîh*, I, 2170. Belâzurî, bu konuda şöyle söylemektedir: "Felâlic ve Nehreyn dihkânı Cemil b. Busbuhri; Bâbil ve Hutarniye dihkânı Bistam b. Nersî; Âl dihkânı Rûfeyl; Nehru'l-Melik ve Kûsâ dihkânı Fîruz ve onların dışındaki bazı dihkânlar müslüman oldular..." Bk. *Fütûh*, s. 264.

Belâzurî fiilî düzenlemelerin zaman zaman değiştiğine dair bir haber nakletmektedir: "Humeyd b. er-Rebî-Yahya b. Âdem ve Hasan b. Salih yoluyla şöyle rivayet edilmiştir: "Hasan'a vergiler [الطسوق] arasındaki bu farklılığın sebebi nedir?" diye sordum. O da "Bütün bu vergiler toprakların pazar yerlerine yakınlık ve uzaklığına göre değişik şekillerde konulmuştur" diye cevap verdi."⁹⁶

Sevâd'ın fethi esnasında müslümanlar burada bulunan çiftçilere müdahale etmediler. Seyf b. Ömer'den nakledilen birçok rivayete göre Hâlid b. Velid, çiftçileri her hangi bir yere göndermedi ve esir almadı. Bilakis onları topraklarında bıraktı ve ehl-i zimmeden kabul etti. O, Hz. Ebûbekir'den gelen emirler doğrultusunda bu şekilde davranıyordu.⁹⁷

Sa'd [b. Ebî Vakkâs] da özellikle Kâdisiye savaşından sonra çiftçilerden bir kısmının kaçtığını görünce aynı şekilde hareket etmiştir. Çiftçilerin kaçması üzerine halifeye bunlar hakkındaki emirlerini bildirmesini istemiştir: "Bazısı kaldı bazısı gitti. Bazısı da kendisinin zorlandığını ve sıkıştırıldığını iddia etti. Bundan dolayı da savaşmadan ve teslim olmadan kaçtı."⁹⁸

Yapılan istişareden sonra Hz. Ömer'in görüşü çiftçilerin topraklarında bırakılmaları, toprağına dönmek isteyenlere müsamaha gösterilmesi ve hoşgörü siyasetinin takip edilmesi yönünde oldu. Sa'd b. Ebî Vakkâs insanların kendi arazilerinde kalmalarına karar verdi, toprağına terk edenleri geri çağırıldı ve onları da ehl-i zimmeden saydı.⁹⁹ Toprakla ilgili çiftçilere gösterilen müsamananın aynısı Medâin'in ötesindeki bölgelerde de gösterildi.¹⁰⁰

Dihkânlara gelince, onların büyük bir kısmının özellikle Kûfe Sevâd'ının dihkânlarının topraklarında kaldığı anlaşılmaktadır.¹⁰¹ Dihkânların arazileri ellerinde bırakıldı ve onlara dokunulmadı. Dahası bazıları fetih şartlarından istifade ederek [eskiden] kistrâya ait olan ve terk edilen arazileri de sahiplendiler. Bazıları müslüman oldu ve cizyeden muaf tutuldu. Kendilerini onurlandırmak için şeref atıyyesi [عطاء الشرف] verildi. Fakat toprakları üzerindeki haraç ve köylerini yönetme yetkisi ellerinde kaldı. Müslümanların -özellikle cizye- vergisi toplarken bu dihkânlardan faydalandığı

⁹⁶ Belâzurî, *Fütûh*, s. 271.

⁹⁷ Taberî, *Târih*, I, 2026, 2027-2029.

⁹⁸ Taberî, *Târih*, I, 2369.

⁹⁹ Bk. Taberî, *Târih*. (Seyf rivayeti), I, 2370-2371. Bir başka rivayette Hz. Ömer şöyle cevap vermiştir: "Eğer orada oturan her hangi bir çiftçi geldiğinde size karşı düşmana yardımcı olmuyorsa bu onun emânıdır. Şayet her kim toprağından kaçıp da onu yakalarsanız onun durumu size kalmıştır. Eğer bir emir gelirse onları (yani esirleri) serbest bırakın.

¹⁰⁰ Taberî, *Târih*, I, 2468.

¹⁰¹ Michael G. Morony, "The Effects of the Muslim Conquest on the Persian Population of Iraq", *Iran*, 14 (1976), s. 51-52 ve 55-56; a. mlf. "Landholding in Seventh-Century Iraq", s. 139.

anlaşılmaktadır. Ebû Ubeyd, bu durumun Osman b. Huneyf ve Huzeyfe b. el-Yamân'ın zamanında başladığını bildirmekte ve onlar hakkında şöyle söylemektedir: “Köy halkının sayımını ve sahip oldukları toprakların ölçümünü/ödemekle sorumlu oldukları verginin hesabını yaptılar. Her köyün dihkânına ‘Köyünüzün vergi sorumluluğu şu kadardır. Gidin bunu aranızda paylaşın.’ diyorlardı.” Ebû Ubeyd devamında: “Dihkânları kendi köylerinin bütün vergilerini toplamada kullanıyorlardı.” demektedir.¹⁰² Muhtemelen dihkânlar ziraatın durumundan ve toprağın imarından sorumluydular. Taberî, dihkânların ve çiftçilerin yaptıkları işi anlatan Seyf b. Ömer'e ait bir rivayet aktarmaktadır: “Çiftçiler sahip oldukları mallardan güçleri yettiği ölçüde vergi vermekle birlikte yol, köprü ve çarşı yapmak; toprağı işlemek ve kaybolan kimseye yol göstermekle yükümlüydü. Dihkânlar ise çiftçilerinden dolayı cizye ödemek ve toprağın bakımını yapmakla yükümlüydü.”¹⁰³ Dihkânlar, Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler döneminde vergi toplama görevini fiilen devam ettirdiler.¹⁰⁴

Sâsânîler döneminde Sevâd bölgesinde çiftçiler toprağa bağlı bir haldeydi ve büyük bir kısmı, özellikle de dihkânların ve asilzâdelerin çiftliklerinde yaşayanlar köle statüsündeydi. Fakat fetihten sonra ehl-i zimme sayıldılar ve hür kabul edildiler. Vâkidî, Sevâd halkıyla ilgili şöyle söylemektedir: “Hz. Ömer, onları kendilerinden cizye alınan ehl-i zimme olarak kabul etti... Onlar için kölelik yoktur.”¹⁰⁵ Medâinî de şöyle rivayet etmektedir: “Hz. Ömer onlardan köleliği kaldırdı, onları haraç vergisiyle sorumlu tuttu ve çiftçi olarak kabul etti.”¹⁰⁶ Böylece toprakta çalışan hürler olarak kabul edildiler. Bu kimselere ilk başta yüklenen cizyenin 24 dirhem olduğuna dair bir takım işaretler olsa da konu hakkında çok net bir fikre sahip değiliz.¹⁰⁷ Daha sonra Osman b. Huneyf ve arkadaşının gerçekleştirdiği nüfus sayımıyla birlikte insanlar ekonomik gelirine göre üç sınıfa ayrılmışlardır: zenginlere 48 dirhem; orta hallilere 24 dirhem; rençberlik ve amelelik gibi işler yapan fakirlere 12 dirhem.¹⁰⁸ Hz. Ali'nin Fırat'ın suladığı bölgelere âmil tayin ettiği Ebû Zeyd el-Ensârî, halifenin kendisine bildirdiği şekilde insanların tasnifinde gözetilen esasları şöyle sıralamaktadır: “Bana ata binen ve altın yüzük takan dihkânlardan kişi başına 48 dirhem; orta halli tâcirlerden kişi başına 24 dirhem; çiftçilerden ve diğer erkeklerden kişi başına 12 dirhem yıllık cizye almamı emretti.”¹⁰⁹ Cizye miktarları

¹⁰² Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 73-74.

¹⁰³ Taberî, *Târih*, I, 2470.

¹⁰⁴ Taberî, *Târih*, I, 2427; Ya'kûbî, *Târih*, II, 152.

¹⁰⁵ Belâzurî, *Fütûh*, s. 266. Ayrıca bk. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 201 ve devamı.

¹⁰⁶ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâil*, s. 136.

¹⁰⁷ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 55-56.

¹⁰⁸ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 33, 62. Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâil*, s. 136; Ya'kûbî, *Târih*, II, 152.

¹⁰⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 271.

ile ilgili en ayrıntılı bilgiyi Kudâme b. Ca'fer'in (hicrî IV. asır) verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim o cizye tabakalarını şu şekilde bildirmektedir: “Üst tabaka: Herkes tarafından bilinen çiftliklere, evlere ve gizlenmesi mümkün olmayan kölelere sahip kimselerdir. Orta tabaka: evi bulunan ve zengin olduğu bilinen; ticaretle uğraşan ve kendisine güvenilen kimselerdir. Alt tabaka: bu (orta) tabakanın altındaki kimselerdir.”¹¹⁰

Cizye ergenlik yaşına girmiş erkeklere yüklendi ve kadınlarla çocuklar bundan muaf tutuldu. Nâfi b. Eslem'den aktarılan bir rivayette Hz. Ömer'in ordu komutanlarına şöyle bir emir gönderdiği bildirilmektedir: “Cizye yüklensin ancak kadınlar, çocuklar ve sakal tıraşı olmayanlar [ergenlik yaşına girmemiş olanlar] bundan muaf tutulsun.” Ebû Ubeyd ise şöyle söylemektedir: “Cizyenin kimden alınıp alınmayacağına temeli bu sözdür.”¹¹¹ Genellikle cizye nakdî olarak tahsil ediliyordu. Ancak aynî eşyalar da alınabiliyordu. Nitekim Ya'kûbî şöyle söylemektedir: “Hz. Ömer, zanaat erbabı olan kimselerden üzerlerine düşen cizye miktarını ürettikleri mallardan almıştır. Hz. Ali de bu şekilde yapmıştır.”¹¹²

Sevâd halkı [cizye şartının yanında] topraklarına gelen müslüman elçileri ve yolcuları misafir etmekle de sorumlu tutulmuştur. Bu konudaki rivayetler, bir gece ve gündüzden üç güne kadar farklı bilgiler vermektedir. Bir başka rivayette kişi başına 15 sa' [arpa veya buğday] yüklendiği geçmektedir.¹¹³ Bunun ilk fetih şartlarında geçici olarak uygulandığı, daha sonra haraçla ilgili düzenlemenin ardından kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Kudâme bu konuda şöyle söylemektedir: “Bu durum ilk başta böyleydi daha sonra kaldırıldı. [Bu miktarın] haraçla sorumlu kimselerin vermesi gereken haracın içerisinde yer aldığını düşünüyorum.”¹¹⁴

Cizye ödeyenlerin sayısı yarım milyonla 550 bin kişi arasındadır.¹¹⁵

¹¹⁰ Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve sinâatu'l-kitâbe*, s. 90a.

¹¹¹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 55-55; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 69; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, I, 571.

¹¹² Ya'kûbî, *Târîh*, II, 174. Ayrıca bk. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 62; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 69-70.

¹¹³ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 213-214 ve 394; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve sinâatu'l-kitâbe*, s. 90a; Taberî, *Târîh*, I, 2470; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 22.

¹¹⁴ Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve sinâatu'l-kitâbe*, s. 90a.

¹¹⁵ Belâzurî, *Fütûh* (Vâkîdî rivayeti), s. 271, 550 ve devamı. Yakût el-Hamevî de benzer bir rakam aktarmaktadır. Bk. Şehâbetin Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, I-VII, Dâru sâdr Beyrut 1995-1996, III, 274. [Müellif Yâkût el-Hamevî'nin ismini zikretmekle birlikte eserinin cilt ve sayfa numaralarını vermemiştir. Dolayısıyla söz konusu bilgiyi teyit etmek için eserin farklı bir baskısı tercih edilmiştir.] İbn Hurdâzbih ve İbn Havkal ise cizye ödeyen kişi sayısını yarım milyon olarak zikretmektedir. Bk. Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b.

Hîre, Bânikyâ ve Ülleys'in statüsü fethin başlangıcında Sevâd'a mahsus olan statüden farklı idi. Nitekim Hâlid b. Velid [bu köylerle] belli bir miktar yani müşterek cizye vermeleri üzerine antlaşma yapmıştır.¹¹⁶

Bu uygulama Hz. Peygamber'in Cezîre bölgesinde bulunan Teymâ, Tebûk ve Ezruh gibi köylere verdiği ahdi ve buralara müşterek cizyenin yüklenmesini hatırlatmaktadır. Buraların toprakları mülk olarak sahiplerine bırakılmış ve topraklar üzerine her hangi bir vergi takdir edilmemiştir.¹¹⁷ Bu topraklar fakihlerin nazarında sulh yoluyla ele geçirilen araziler olarak kabul edilmiş ve satılmaları caiz görülmüştür.¹¹⁸

Yukarıda zikredilen köylere yüklenen vergilerin tafsilatıyla ilgili rivayetler farklılık arz etmektedir. Bu durum köylerin müslümanlarla Farslar arasında birden fazla el değiştirmesiyle alakalıdır. Dolayısıyla başlangıçta yüklenen vergiye tekrar göz atmak gerekir.¹¹⁹

Hîre'nin durumuna gelince, İbn İshâk ve Şa'bî, Hâlid b. Velid'in burayla 90 bin dirhem karşılığında antlaşma yaptığını zikretmektedir.¹²⁰ Belâzurî'de Yahyâ b. Âdem'den aktarılan rivayette ise cizye vermekle yükümlü tutulan kişiler dikkate alınarak Hîre halkıyla antlaşma yapıldığı belirtilmektedir. Bunlar 6 bin kişiydi ve fert başına beş vezinli [وزن خمسة] 14 dirhem olmak üzere toplam 84 dirhem ödeyeceklerdi. Bu miktar yedi vezinliye [وزن سبعة] göre 60 bin dirheme tekabül etmekteydi. İyileşmesi mümkün olmayan hastalar bundan muaf tutulmuştu.¹²¹ Bunun gibi ayrıntılar antlaşma şartlarını doğrulamamaktadır. Ebû Mihnef ve Vâkîdî antlaşmanın 100 bin dirhem karşılığında yapıldığını bildirmektedir.¹²²

Birinci ve ikinci rivayetin Hâlid b. Velid'in yaptığı antlaşmaya işaret ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Müsennâ'nın yaptığı bir antlaşma daha vardır.

Abdullah b. Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (nşr. Michael Jan De Goeje), Brill, Leiden 1306 [1888?], s. 14; İbn Havkal, *Sûratu'l-arz*, I, 234.

¹¹⁶ Antlaşma metninde şöyle geçmektedir: "Dünyadayken ellerinde bulunanlardan vergi [الجزء] verecekler." Bk. Taberî, *Târîh*, I, 2045-2046 ve 2049-2152.

¹¹⁷ Tıpkı Hasan b. Salih'in "Bu, onların üzerinedir. Topraklarının üzerine hiçbir şey yoktur." dediği gibi. Bk. İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 52.

¹¹⁸ İbn Âdem el-Kureşî *Kitâbu'l-harâc*, s. 51.

¹¹⁹ Bk. Taberî, *Târîh*, I, 2045, Seyf'ten aktarılan rivayette Hâlid b. Velid'den sonra Müsennâ [b. Hârise eş-Şeybânî] ve ardından Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın yaptığı antlaşmaya işaret edilmektedir. Bk. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 143.

¹²⁰ Taberî, *Târîh*, I, 2019; Halife b. Hayyât, *Târîh* (nşr. Süheyl Zekkâr), *Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâd*, Dimaşk 1967, s. 86.

¹²¹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 243.

¹²² Belâzurî, *Fütûh*, s. 243; Vâkîdî bu miktarı artırmaktadır. 80 bin dirhem olduğu da söylenmektedir.

Muhtemelen İbnü'l-Kelbî ve Ebû Mihnef bu antlaşmada yüklenen cizyeden bahsetmişler ve bunun miktarını da 190 bin dirhem olarak belirtmişlerdir.¹²³

Son olarak Vâkıdî, Hîre halkının önce anlaşmaya karşı çıkıp daha sonra boyun eğdirildikten sonra Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın haraza* dışında cizye miktarını 40 bin dirhem olarak belirlediğini zikretmektedir.¹²⁴

Bânikyâ'nın durumuyla ilgili İbn İshâk, Hâlid b. Velid'in [bir dihkân olan] İbn Salûba ile Bânikyâ ve Bârusmâ hakkında 1000 dirhem üzerine bir antlaşma yaptığını zikretmektedir.¹²⁵ İbnü'l-Kelbî ise Bânikyâ'ya yüklenen cizyenin 1000 dirhem ve belli miktarda ipek kumaş olduğunu belirtmektedir.¹²⁶

Müşterek bir rivayette Taberî, Hâlid b. Velid'in Kussu'n-Nâtîf [قس الناطف] emiri Salûba b. Nastûnâ ile Bânikyâ ve Bârusmâ hakkında -kişi başına 4 dirhem olan- haraza dışında 10 bin dirhem cizye ile gerektiğinde himâye [المنعة] [askerî destekte bulunma] üzerinde anlaşma yaptığını zikretmektedir. Bu cizye insanların tâkâtine göre aralarında paylaştırılacaktı.¹²⁷ Birinci ve ikinci rivayetin birinci antlaşmaya; son rivayetin de bir sonraki antlaşmaya işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Arazilerin içerisinde savâfi olarak bilinen başka bir çeşit arazi daha bulunmaktadır ki, bu araziler fetihten sonra müslümanlara ait kabul edilmiştir. Hâlid b. Velid'in orta ve aşağı Bahkabâz dihkânları ile yapmış olduğu antlaşmada bu topraklara işaret eden bazı hususlar bulunmaktadır.¹²⁸

Seyf'in rivayetinde savâfi arazilere şunlar da dâhil edilmektedir: "Kisrâ ailesinin, savaş esnasında toprağını terk ederek kaçan ve savaşan kimselerin aileleri

¹²³ Bk. Taberî, *Târîh*, I, 2019; İbnü'l-Kelbî rivayeti, I, 2041; Seyf rivayeti I, 2045. Seyf'ten aktarılan rivayete göre kendisini ibadete vermiş olan kişiler bundan muaf tutulmuştur.

* Julius Wellhausen, haraza vergisinin hellenistik dönemde doğuda mevcut olduğundan bahsetmiştir. Bk. *İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş* (çev. Fikret İşıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960, s. 43. Muhammed Hamidullah ise bunun kisrâlar zamanında mevcut olan bir çeşit baş vergisi olduğunu ve kisrânın ordusunda bulunmayan herkesin bu vergiyi ödediğini belirtmiştir. Bk. Mustafa Fayda, *Hiz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 129-130'dan naklen *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, Beyrut 1969, s. 445. (çev.)

¹²⁴ Belâzurî, *Fütûh*, s. 243. Konuyla ilgili atılan adımların ayrıntıları için bk. Taberî, *Târîh*, I, 2045; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 143.

¹²⁵ Taberî, *Târîh*, I, 2017.

¹²⁶ Taberî, *Târîh*, I, 2017. Ayrıca bk. Belâzurî, *Fütûh*, s. 242.

¹²⁷ Taberî, *Târîh*, I, 2050.

¹²⁸ Taberî (Seyf rivayeti), *Târîh*, I, 2051. Hâlid b. Velid'in onlara gönderdiği mektupta şöyle geçmektedir: "Bizler mallarınızı sizin elinizde bıraktık. Burada ne kisrâ ailesine ne de yakınlarına ait hiçbir şey yoktur."

ve malları. Ateşgedelere ait mallar, koruluklar [الآجام], bataklıklar ve sikkelerde bulunan her şey.”¹²⁹ İkinci rivayetteki sikkeden maksat *Sikekü'l-berîd*'dir [سكك البريد].* Savâfî arazilere ölen kimsenin topraklarıyla değirmenler de ilave edilmektedir.¹³⁰

Ebû Yusuf, Benî Esed'den birisine ait şu sözü aktarmaktadır: “*Ben Sevâd'ı ondan daha iyi bilen bir kimse görmedim.*” Hz. Ömer, kistrâ ve ailesinin topraklarıyla savaşta ölen veya harbî araziye kaçan kimsenin topraklarını; su yataklarını ve *Berîd** manastırının mallarını savâfî araziye dönüştürmüştür.¹³¹ Abdülmelik b. Ebû Hurre'den gelen ikinci bir rivayette: “*Halife savaşta ölenlerin veya kaçanların mallarını; Kistrâ ve ailesinden her hangi birisine ait olan bütün malları;*¹³² *bütün su yataklarını ve berîd manastırını devletleştirmiştir.*”¹³³ Belâzurî, sık ağaçlı ormanları, su yataklarını, kistrâya ait toprakları, Berîd manastırının [mallarını], savaşta ölenlerin ve kaçanların topraklarını savâfî araziye dönüştüren bir rivayete yer vermektedir.¹³⁴ Yahyâ b. Âdem savâfî

¹²⁹ Taberî, *Târîh*, I, 2372.

* Sikke, Abbâsiler zamanında şehirlerarası yollar üzerinde inşa edilmiş olan ribat, kubbe, beyt gibi isimlerle anılan menzillerdir. İki menzil arasındaki mesafeye berîd ismi verilmektedir. Bu mesafe 2 veya 4 fersah (12-24 km.) arasında değişmektedir. Bk. Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdârî Teşkilâtında Dîvanlar (132-232/750-847)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 57-58 (dn. 493); İbrahim Harekât, “Berîd”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, V, 499. (çev.)

¹³⁰ Taberî, *Târîh*, I, 2468.

* Bazı kaynaklarda *Berîd* olarak geçen kelimeyi Belâzurî, *Yezîd* şeklinde rivayet etmiştir. Bk. *Fütûhu'l-Büldân* (nşr. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1983, s. 272; *Fütûhu'l-büldân* (çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 390-391. Kaynakların bu ibareyi Berîd ve Yezîd olarak iki farklı şekilde kaydettiğini belirten Fayda, Belâzurî'nin aktarmış olduğu “*Yezîd Manastır*” şeklindeki ifadenin anlamsız olduğunu, dolayısıyla hem Ebû Yusuf'un hem de Belâzurî'nin rivayetinde bu ifadenin aslında aynı şeye delalet ettiğini söylemektedir. Netice itibarıyla söz konusu ifade manastır ve posta teşkilatına ait olan topraklar şeklinde anlaşılması gerekmektedir. Bk. *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, s. 36 (dn. 123). (çev.)

¹³¹ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 32. Bu rivayetin aynısı İbn Âdem el-Kureşî'nin eserinde de yer almaktadır Bk. *Kitâbu'l-harâc*, s. 64.

¹³² Behrâm Cüveyn'in milâdî VI. asrın sonlarındaki isyanının ardından Hüsrev Pervîz Irak'taki hükümdar arazilerini akrabalarına dağıtmıştı. Bundan dolayı ailesinin sahip olduğu araziler milâdî VII. asrın başlarında Sevâd'ın değişik yerlerinde bulunmaktaydı. Bk. Taberî, *Târîh*, I, 2371 ve 2041.

¹³³ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 23. Aynı rivayet için bk. İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 64; Belâzurî, *Fütûh*, s. 271-272; Ebû Ubeyd, *el-Envâl*, s. 399.

¹³⁴ Belâzurî (Abdülmelik b. Ebî Hurre rivayeti), *Fütûh*, s. 272. Ayrıca bk. Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve sinâtu'l-kitâbe*, s. 85b, 86a. Muâviye döneminde Fârs

arazilerle ilgili sözlerini şöyle bitirmiştir: “Üzerinde [vergi için] ölçüm yapılabilecek hiç kimsenin bulunmadığı ve haraç vergisinin de yüklenmemiş olduğu [bütün diğer araziler de savâfi araziye dönüştürülmüştür].”¹³⁵

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre kistrâ ve ailesinin toprakları, fetih esnasında toprağını terk edip kaçanların arazileri, ateşgede ve Berîd [manastırının] malları, sahipsiz topraklar, sık ağaçlı ormanlar, su yatakları ve değirmenler savâfi olarak kabul edilmiştir.

Hız. Ömer zamanında Sevâd bölgesinden elde edilen gelirlerle ilgili elimizde iki rivayet bulunmaktadır. Bunlardan birincisi gelirin 4 milyon,¹³⁶ diğeri ise 7 milyon dirhem olduğunu bildirmektedir.¹³⁷ Muhtemelen birinci rivayet vergi miktarlarının belirlenmekte olduğu ilk aşamayı; ikinci rivayet ise gelirlerin istikrar bulduğu dönemi işaret etmektedir. Yukarıda zikredilen rakamlar sadece bahçe ve istâna* [الأستان] ait savâfi arazilerden elde edilen gelirleri bildirmektedir.

Hemen hemen tamamı Seyf b. Ömer’den gelen rivayetleri sadece Taberî aktarmaktadır. Bu rivayetler; Savâfi arazisinin Kâdisiye’de ve daha sonra Celûla’da savaşanların feyi olarak kabul edildiğini bildirir. Seyf, müslümanların fetihden sonra Sevâd’da kalanları ehl-i zimme [ذی العہد] olarak kabul ettiğini bildirmekte ve şöyle eklemektedir: “Müslümanlar kistrâ ailesinin ve onlarla birlikte kaçıp gidenlerin topraklarını antlaşmaya dâhil etmediler... Bu topraklar Allah’ın ganimet olarak verdiği kişilerin feyi oldu. Bunlar ve daha önceki savâfi araziler Allah’ın kendilerine fey verdiği kişilerin malı oldu.”¹³⁸ Bir diğer rivayette Seyf şöyle söylemektedir: “Allah Sevâdi [müslümanların] savaş yoluyla fethetmelerini nasip etti... Müslümanlar, halkı sulhe çağırdı ve bunun üzerine insanlar ehl-i zimme oldular. Toprakları da kendilerinin oldu. Fakat kistrâ ve

bölgesindeki ateşgede malları devletleştirilmiştir. Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, I, 494.

¹³⁵ İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 23.

¹³⁶ Bu, Abdullah b. Velid el-Müzei’nin Benî Esed’e mensup bir kişiden aktarmış olduğu rivayettir. Yahyâ b. Âdem ondan naklen şöyle söylemektedir: “*Kûfe’de Sevâd’ı ondan daha iyi bilen birisini görmedim.*” Ebû Yusuf, onun hakkında benzer bir görüş belirtmiştir. Bk. İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 64; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 32.

¹³⁷ Bu, Abdülmelik b. Ebî Abdullah b. Ebî Hurre’den nakledilen rivayettir. Bk. Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 64; Belâzurî, *Fütûh*, s. 272; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 399.

* İstân kelimesi Farsça olup bir idari bölgenin daha alt kısımlarına delalet etmekte ve çoğunlukla da köye karşılık gelmektedir. Demirci, bazı Arap coğrafyacılarının “İstân, icâredir.” şeklinde bir ifade kullanmış olduklarını dikkate alarak bu kelimenin idari taksimdeki anlamının yanında bir de mâlî boyutunun olduğunu söylemektedir. Bk. Mustafa Demirci, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 106-107. (çev.)

¹³⁸ Taberî, *Târîh*, I, 2371.

onun yakınlarının topraklarını antlaşmaya dâhil etmediler. Bundan dolayı müslümanların feyi oldu.”¹³⁹ Seyf, kistrâ ve yakınlarının arazilerini Sevâd'daki diğer arazilerden ayrı tutmakta ve bu toprakların savaşımların ganimeti olduğunu kabul etmektedir. Nitekim bu konuda şöyle söylemektedir: “Fetihle elde edilen şeyler taksim edilmeden önce feye dönüşmez. Bu Allah'ın sözüdür: Bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin...[Enfal 41].”¹⁴⁰

Seyf, Hz. Ömer'in başlangıçta Savâfi arazileri savaşımların feyi olarak kabul ettiğini ve bu toprakları savaşımlara dağıtmaya karar verdiğini aktarır ve şunları söyler: “Ömer'e Savâfi arazilerle ilgili mektup gönderdiler. O da onlara şöyle cevap verdi: “Allah'ın size verdiği savâfi arazileri Allah'ın kendilerine fey olarak verdiği kişilere dağıtın. Beşte dördü savaşımlarıdır. Beşte biri ise bana aittir. Şayet topraklarında kalmak isteyenler olursa toprakları onlara aittir.” Yine bu durumu destekleyen başka bir rivayet daha aktarmaktadır: “Ömer şöyle yazdı: Feyinize dikkat edin. Şayet böyle yapmazsanız iş eskisi gibi karışır. Ben üzerime düşen görevi yerine getirdim. Yarabbi ben onlar üzerine seni şahit tutuyorum. Şahit ol.”¹⁴¹

Seyf, Celûlâ savaşımdan (h. 19/[m. 640]) sonra Hz. Ömer'in Medâin'in ötesindeki arazilere mahsus olarak göndermiş olduğu bir mektubu da aktarmaktadır: “Ehl-i harpten kim arazisini terk edip boşaltırsa o arazi sizindir. Eğer onları geri çağırıp da onlardan cizye [الجزاء] alırsanız ve toprakları taksim edilmeden size dönerlerse bu durumda onlar ehl-i zimme olurlar. Şayet onları çağırmasanız bu araziler Allah'ın kendisine fey olarak verdiği kimselere ait olur.”¹⁴²

Böylelikle Medâin'in doğu kısımlarındaki Savâfi araziler Celûlâ'da savaşımlar için fey kabul edilmiştir.

Daha sonra Seyf, Savâfi arazilerle ilgili olup biteni açıklamış ve Sevâd'daki savâfi topraklar hakkında şöyle söylemiştir: “Kistrâ ve onun yakınlarına ait topraklardan fey elde edilmiyordu. Çünkü bu araziler Sevâd'da dağınık bir halde bulunuyordu. Bu sebeple fey sahiplerine güvendikleri ve razı oldukları kimseler vasıtasıyla hakları geliyordu. Fey sahipleri Sevâd'ın büyük bir kısmından bir şey toplayamıyordu.”¹⁴³

Seyf, Medâin'in doğu kısımlarında bulunan savâfi arazileri savaşımların kendi aralarında paylaşmadıklarını açıklamaktadır. Çünkü: “Onlar, Acem topraklarına dağılmamaları gerektiğini düşündüler ve kendilerine güvendikleri kimseleri görevlendirerek bu toprakları hapse [vakfa] dönüştürdüler. Her yıl bu vakıfların gelirlerini aralarında paylaşıyorlardı. Bu vakıf topraklarının yönetimini fikir birliği ederek rıza göstermedikleri birisine tevdi etmiyorlardı. Yalnızca oradaki

¹³⁹ Taberî, *Târih*, I, 2372.

¹⁴⁰ Taberî, *Târih*, I, 2372-2373.

¹⁴¹ Taberî, *Târih*, I, 2469.

¹⁴² Taberî, *Târih*, I, 2467.

¹⁴³ Taberî, *Târih*, I, 2371-2372.

emirlere güveniyorlardı. Onların Medâin'deki ve Kûfe'ye döndüklerinde buradaki durumları bu şekildeydi."¹⁴⁴

Böylelikle beytülmalin beşte birlik hissesini aldıktan sonra Hz. Ömer'in Sevâd ve Dicle'nin doğu kısımlarındaki savâfi arazileri Celûlâ ve Kâdisiye'de savaşımlar için fey yani ganimet olarak kabul ettiği ve bu toprakları aralarında paylaşmalarına izin verdiği anlaşılmaktadır. Fakat Sevâd'ın değişik yerlerinde bulunduğu için ve belki de emniyet açısından savaşımlar bu arazileri paylaşılmamıştır. Bu toprakların yönetimini bölgedeki emirlerin uhdesine tevdi etmişler ve elde edilen geliri aralarında paylaşmışlardır. Bu durum savaşımların Medâin'de bulunduğu dönemde başlamış ve Kûfe şehri kurulup da savaşımlar buraya intikal ettikten sonra da devam etmiştir.

Seyf, Celûlâ savaşına katılanların diğerlerine nazaran daha şanslı olduğunu; çünkü onların Sevâd'daki savâfi arazilerdeki ortaklıklarının yanı sıra Dicle'nin doğu kısmında da savâfi arazilere sahip olduklarını söylemektedir. Ayrıca, "Arapların iki dağ arasında bulunan topraklarından–yani Savâfi arazilerden–her hangi bir şey satmanın caiz olmadığı; bunun tek istisnasının Allah'ın kendilerine fey olarak verdiği insanlar arasında arazilerin satılabileceğini, diğer insanlara bu arazilerin satılmayacağı" hakkında ittifak edildiğini bildirmektedir. Seyf, sözüne devam ederek maddi durumu kötüleşen kimselerin emirlerden savâfi arazilerini taksim etmesini istediklerini; fakat savaşımların çoğunun buna mani olduğunu ve bunun üzerine emirlerin [ortaya çıkabilecek] karışıklık ve fitneden korktukları için bu arazilerin satılmamasına ikna olduklarını ifade etmektedir.¹⁴⁵ Böylece savâfi arazilerin Kadisiye ve Celûlâ'da savaşımların vakfına dönüştüğü; aynı şekilde Hz. Ömer zamanında arazi satışının yasaklanmasına dair işaretlerin de savaşımlar ve evlatları için gelir olarak kalması amacıyla savâfi arazilerle ilgili olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁶

Hz. Osman halife olunca bazı sahabilere savâfi arazilerden iktâlar vermiştir.¹⁴⁷ Muhtemelen Hz. Osman, savâfi arazilerden beytülmale kalan beşte birlik hisse üzerinde tasarruf hakkı olduğunu düşünmüş,¹⁴⁸ fakat savaşımlar bu durumdan rahatsız olmuşlardı.

Halife savaşımların savâfi araziler üzerindeki haklarını inkâr etmemiştir. Ancak devlet kontrolünün güçlendirilmesi yönünde bir anlayış ortaya çıkmıştı. Seyf'in rivayetine göre Hz. Osman, Saîd b. el-Âs'ın valiliğinin başlarına denk gelen h. 33/ [m. 653] yılında Kâdisiye ve Celûlâ'da

¹⁴⁴ Taberî, *Târîh*, I, 2469.

¹⁴⁵ Taberî, *Târîh*, I, 2468.

¹⁴⁶ Bk. Taberî, *Târîh*, I, 2471. Seyf, Hz. Ömer'in Cerîr b. Abdullah el-Becelî'nin bir miktar savâfi arazisi satın almasını reddettiğini zikretmektedir.

¹⁴⁷ Bk. Belâzurî, *Fütûh*, s. 272; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 689.

¹⁴⁸ Bk. Taberî (Seyf rivayeti), *Târîh*, I, 2376.

savaşanlardan Cezîre'ye dönenlere savâfî arazilerdeki hisselerini vermeyi düşünmüştü. Bu uygulama onların her birinin payına düşen miktarın belirlenmesi suretiyle yapılacaktı. Bu kişilere topraklarını satma veya Cezîre bölgesinde aynı değerde olan arazilerle takas yapma imkânı verildi. "Hem onların hem de insanların rıza göstermesi ve de hakların kabul edilmesiyle" bu iş gerçekleşti.¹⁴⁹ Bu uygulamadan Talha b. Ubeydullah ve Eş'as b. Kays gibi bazı kişiler Kûfe sevâdında büyük miktarda toprak sahibi olarak istifade ettiler. Diğer taraftan, ilk dönemde savaşlara katılanlar, daha sonra Hz. Osman'ın bazı icraatları sebebiyle savâfî arazilerin ve bundan dolayı da kendi feylerinin değerinin düştüğünü düşünmüşlerdi. Bu sebeple h. 34/ [m. 654] yılında Hz. Osman'a valisi hakkında şikâyetle bulunmuşlar ve kendisinin savâfî araziler üzerindeki tasarrufuna karşı çıkmışlardır.¹⁵⁰ Savâfî arazilerle ilgili sorun Kûfe'de Saîd b. el-As'ın meclisinde ortaya çıkan karışıklığın sebeplerinden birisi olmuştur.¹⁵¹

Savâfî arazilerle ilgili problem daha sonra da devam etmiştir. Fakat Muaviye bu toprakları beytülmale bağlamış ve maslahat gerektiren durumlarda halifeye bu topraklar üzerinde tasarruf hakkı sağlamış olsa da,¹⁵² savaşanların buralarla ilgili istekleri bitmemiştir. İbnü'l-Eş'as isyanında bu topraklar üzerindeki hâkimiyetlerini devam ettirmek istemelerinde görüldüğü gibi.¹⁵³

II. Cezîre

Cezîre bölgesi ile ilgili elimizde bulunan bilgiler azdır ve sağlam değildir.¹⁵⁴ Mevcut bilgiler Belâzurî ve Taberî gibi iki tarihçiden gelmektedir. Ebû Yusuf ise buraya ait bilgileri fakihlerden değil, Şam ve Cezîre'nin durumu hakkında bilgi ve tecrübe sahibi olan bir âlimden almaktadır.

Cezîre'nin fethi h. 18 [m. 639]/h. 20 [m. 640] yılları arasında yani Şam'ın fethinden sonra Şam'dan gelen ordunun başında bulunan İyâd b. Ganm tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu sebeple Cezîre idârî bakımdan Humus ve Kinnesrîn garnizonuna bağlıydı. Dolayısıyla Cezîre'nin fethinin Şam'daki vergilerin cizye ve haraç şeklinde düzenlenmesinin ardından gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

¹⁴⁹ Bk. Taberî, *Târîh*, I, 2854-2855.

¹⁵⁰ Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin el-İsfahânî, *Kitâbu'l-ağânî*, I-XXIV, Dâru'l-kütübî'l-mısriyye, Kahire 1927-1973, XII, 142-143 (Zührî rivayeti).

¹⁵¹ Bk. Taberî, *Târîh*, I, 2907-2914 (Seyf rivayeti).

¹⁵² Bk. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 233; Ebû Bekir es-Sûlî, *Edebü'l-küttâb*, s. 219.

¹⁵³ Bk. Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 32; Belâzurî, *Fütûh*, s. 272; İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 64.

¹⁵⁴ Bk. Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 23.

Şehirlerle bir dizi antlaşma yapılmıştır. Bu antlaşmaların hepsinde bir benzerliğin olduğu görülmektedir. İlk antlaşma Rakka ile yapılmasına rağmen sonraki antlaşmaların ilk örneği Ruhâ [Urfa] ile yapılan antlaşmadır. Burası Cezîre'deki Bizans bölgesinin merkezi sayılıyordu.¹⁵⁵

Rivayetlerin başlangıçta Cezîre bölgesine bağlı şehirlerin sulh yoluyla; kırsal bölgelerin (toprağın) ise savaş yoluyla fethedildiğini bildirdiği görülmektedir. Nitekim Vâkıdî şöyle rivayet etmektedir: “İyâd, Cezîre'nin şehirlerini sulh yoluyla topraklarını ise savaş yoluyla fethetti.”¹⁵⁶ Vâkıdî bir başka rivayette İyâd'ın fethettiği Cezîre şehirlerini saymakta ve bu şehirlerin sulh yoluyla topraklarının ise savaş yoluyla fethedildiğini zikretmektedir.¹⁵⁷ Fetihlerin bu şekilde gerçekleştiğine dair işaretler Rakka¹⁵⁸, Surûc, Re'skeyfâ ve Beydâ topraklarının fethinden bahsederken de tekrar edilmektedir.¹⁵⁹ Aynı şekilde Ebû Yusuf, güvenilir olmayan (kendi kaynağına istinaden) Ruhâ ile yapılan antlaşmanın ya muayyen bir şeye karşılık veya güçlerinin yettiği miktara göre olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁰ Muhtemelen Ebû Yusuf'un aktarmış olduğu bilginin bir delaleti bulunmaktadır. Fethin savaş yoluyla gerçekleştiğine dair işaret, belli miktarda bir verginin olmadığını düşündürmektedir. Şayet fetih sulh yoluyla gerçekleştiyse o zaman vergilerin miktarının belli olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla şehirlerdeki ve kırsal bölgelerdeki cizye tek bir çeşitti ve miktarı belliydi. Fakat toprak vergisi ise Sevâd'da olduğu gibi belli değildi, bilakis güç yetirebilmeye göre belirlenmişti. Bu sebeple toprağın savaş ve barış yoluyla ele geçirilmesinden bahsedilmesi vergi sorumluluğunun belli miktarda veya güç yetirebilmeye göre olduğunun bir yansımasıdır. Burada şunu hatırlamak gerekir ki şehirler, köylerle birlikte etraftaki kırsal bölgelerin idaresinden ve aynı zamanda ödemesi gereken vergilerden sorumluydu. Nitekim Ebû Yusuf bu konuda şöyle söylemektedir: “Köylere ve köy sakinlerine

¹⁵⁵ Fetih esnasında Cezîre Sâsânîler'le Bizanslılar arasında paylaşılmıştı. Re'su'l-ayn'den Fırat'a kadar olan bölgeyle Tûr Abdîn'in kuzeyinde bulunan arazi Bizanslılar'ın elindeydi ve merkezi Ruhâ idi. Nusaybîn ile Serce kalesinin yanında bulunan Dârâ; Nusaybîn ve onun Dicle'ye kadar olan arka kısımları Sâsânîler'e aitti. Aynı şekilde Sencâr'la Berriyye'ye kadar olan Mardin ve Dârâ ovaları da Sâsânîler'in elinde bulunuyordu. Farslılara ait bölgenin merkezi Sencâr'dı. Bk. Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 22.

¹⁵⁶ Belâzurî, *Fütûh*, s. 175, Muhammed b. Sa'd, Vâkıdî, Sevr b. Yezid, Râşid b. Sa'd.

¹⁵⁷ Belâzurî, *Fütûh*, s. 175, Muhammed b. Sa'd, Vâkıdî, Abdurrahman b. Mesleme, Furât b. Süleyman, Sâbit b. Haccâc.

¹⁵⁸ Belâzurî, *Fütûh*, s. 173 (Toplu isnadla)

¹⁵⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 175 (Ebû Eyyûb er-Rakkî el-Müeddib)

¹⁶⁰ İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 23.

gelince hiç birisi direnmedi, ancak toprakları fethedildiğinde 'biz de şehirlerimiz ve reislerimiz gibi muamele görelim' dediler."¹⁶¹

Şimdi konuyla ilgili ayrıntılara bakalım: En eski kaynağımız olan Ebû Yusuf şöyle söylemektedir: "İyâd b. Ganm el-Fihri, Cezîre halkına vergi koydu. Kişi başına 1 dinar ve 2 müd buğday, 2 kış zeytinyağı, 2 kış sirke yükledi ve hepsini aynı seviyede kabul etti."¹⁶² Bu rivayet cizyenin nakdî ve aynî [الطعام] olduğunu ve aynı zamanda şehirlerde ve köylerde yaşayanların aynı seviyede kabul edildiğini göstermektedir. Ayrıca vergilerle ilgili düzenlemelerin ilk dönemine işaret etmektedir.

Belâzurî, İyâd'ın Rakka halkıyla h. 18 [m. 639] yılında topraklarının haraç karşılığında ellerinde kalması şartıyla antlaşma yaptığını zikretmektedir: "Başları için cizye vergisi koydu. Her erkeğe senede 1 dinar yükledi; çocukları ve kadınları bundan muaf tuttu. Bu 1 dinarın yanında birkaç kâfız buğday ile bir miktar zeytinyağı, sirke ve bal vermelerini kararlaştırdı."¹⁶³

Belâzurî'nin aktarmış olduğu bu rivayet karmaşık bir yapı arz etmektedir. Çünkü yukarıdaki antlaşma metninde sadece cizye yer almaktadır ve hepsi bu kadardır. Ayrıca bu durum gayet açıktır. Ancak İyâd'ın Rakka halkıyla yaptığı antlaşmada bu dönemde zikredilmeyen şartlar da yer almaktadır.¹⁶⁴ Tıpkı haracın antlaşma metinlerinde geçmemesi gibi. Çünkü bu daha sonraki düzenlemeyle ilgilidir.

Ya'kûbî, İyâd'ın Rakka'yı sulh yoluyla fethettiğini ve topraklarına karşı erkeklere cizye yüklediğini zikretmektedir. Ayrıca Rakka ile yapılan antlaşmanın aynısının Ruhâ, Nusaybin, Surûc ve Cezîre'nin diğer şehirleriyle de yapıldığını belirtmektedir.¹⁶⁵

İbn A'sem el-Kûfi (h.314/[m.926]), İyâd b. Ganm'in Rakka patriği ile peşin olarak [عاجلة] 20 bin dirhem vermeleri ve ergenlik çağına girmiş her erkeğin de senede bir defa 4 dirhem vermesi üzerine; bunun dışında hayvanlarının onda biri ve kendilerine uğrayan müslümanları üç gün ağırlamaları üzerine antlaşma yaptığını zikretmektedir. İyâd bu antlaşmanın aynısını Ruhâ ile de yapmıştır.¹⁶⁶ İbn A'sem'in rivayetlerinden bu antlaşmanın Cezîre bölgesinde yaygınlık kazandığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁷ Burada, hayvanların onda biriyle ilgili bilgiyi yalnızca İbn A'sem aktarmaktadır. Belki de bu işaret sadece Benî

¹⁶¹ İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 23.

¹⁶² İbn Âdem el-Kureşî, *Kitâbu'l-harâc*, s. 23.

¹⁶³ Belâzurî, *Fütûh*, s. 173 (Toplu isnadla). Şöyle ilave etmektedir: "Muaviye halife olunca bu yiyecek maddelerini cizye olarak onlara yükledi."

¹⁶⁴ Tıpkı "yeniden kilise ve manastır yapmadıkları, açıkça çan çalmadıkları, paskalya kutlamadıkları ve haç göstermedikleri sürece" gibi. Bk. Belâzurî, *Fütûh*, s. 175.

¹⁶⁵ Ya'kûbî, *Târih*, II, 150.

¹⁶⁶ Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed b. A'sem el-Kûfi, *el-Fütûh*, I, 330.

¹⁶⁷ İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 337.

Tağlib'e mahsustur.¹⁶⁸ Fakat cizyenin miktarı ise ileride göreceğimiz gibi sonraki düzenlemeye işaret etmektedir. Ancak peşin olarak verilen miktar muhtemelen cizye için ödenen borcun bir kısmıdır [سلفة على الجزية].

Şimdi de Ruhâ ile yapılan antlaşmaya bakalım. Belâzurî, isnadlarını toplu olarak verdiği bir rivayette İyâd'ın Ruhâ halkıyla şöyle bir antlaşma yaptığını zikretmektedir: "Her erkek için kişi başına bana 1 dinar ve 2 müdd buğday vereceksiniz. Ayrıca yolunu kaybedene yol göstereceksiniz; köprüleri, yolları tamir edeceksiniz ve müslümanlara iyi niyet besleyeceksiniz."¹⁶⁹ Bu antlaşma Şam'ın diğer şehirleriyle yapılan antlaşmanın şekline benzemektedir.

Taberî, İbn İshâk'tan aktardığı bir rivayette İyâd'ın Ruhâ ve Harran halkıyla -her hangi bir [miktar] belirleme olmaksızın- cizye üzerine antlaşma yaptığını bildirmektedir.¹⁷⁰ Ayrıca Seyf'ten başka bir rivayet daha aktarmaktadır. Buna göre İyâd, Harran halkıyla cizye üzerine antlaşma yapmış ve onlara ehl-i zimme statüsü vermiştir.¹⁷¹ Belâzurî ise İyâd'ın Harran halkıyla Ruhâ antlaşmasına benzer bir antlaşma yaptığını zikretmektedir.¹⁷²

Belâzurî'nin aktarmış olduğu rivayetlerden Ruhâ ile yapılan antlaşmanın Cezîre'de bulunan diğer şehirlerle yapılan antlaşmalara örnek teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Belâzurî "Cezeriyye"¹⁷³ ile ilgili bir rivayette Ruhâ, Harran ve Sümeysât şehirlerinin bir antlaşmaya göre fethedildiğini; fakat Surûc, Re'skeyfâ ve Beydâ topraklarıyla ise Ruhâ antlaşmasına benzer bir şekilde antlaşma yapıldığını zikretmektedir. Cîsrü Menbic ve civarı¹⁷⁴ gibi Fırat'ın etrafındaki küçük köylerle de aynı şartlarda antlaşma yapılmıştır. Belâzurî, daha sonra İyâd'ın Tel-Mezânâ, Âmid, Meyyâfârikîn, Kefertusâ ve Nusaybin kalelerini, Tûr-Abdîn, Mardin kalesini ve Dârâ'yı fethedip buralarla Ruhâ antlaşmasına benzer bir antlaşma yaptığını zikretmektedir.¹⁷⁵ Kardâve, Bâzebdâ ve Arzûn da tıpkı Nusaybin yani Ruhâ antlaşmasına benzer şekilde fethedilmiştir.¹⁷⁶

İyâd b. Ganm h. 20/[m. 640] yılında vefat etmiş ve aynı yıl yerine bir Evsli olan Umeyr b. Sa'd-b. Şehîd b. Amr tayin edilmiştir.¹⁷⁷ Res'sulayn, İyâd'a teslim olmamış bunun üzerine Umeyr b. Sa'd burayı fethetmiş ve halkıyla

¹⁶⁸ Bk. Belâzurî, *Fütûh*, s. 182.

¹⁶⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 174. Ayrıca Davud b. Abdulhamîd'in antlaşma metniyle ilgili rivayetine bakınız.

¹⁷⁰ Taberî, *Târih*, I, 2505.

¹⁷¹ Taberî, *Târih*, I, 2517.

¹⁷² Belâzurî, *Fütûh*, s. 174. Davud b. Abdulhamîd- babası-dedesi.

¹⁷³ Ebû Eyyub er-Rakkî el-Müeddib-Haccâc b. Ebî Menî' er-Rusafî-babası-dedesi.

¹⁷⁴ Belâzurî, *Fütûh*, s. 175.

¹⁷⁵ Belâzurî, *Fütûh*, s. 175-176.

¹⁷⁶ Belâzurî, *Fütûh*, s. 176.

¹⁷⁷ Belâzurî, *Fütûh*, s. 176, 178 ve devamı.

şöyle bir antlaşma yapmıştır: “Kişi başına 4 dinar olmak üzere cizye vergisi yüklendi. Daha sonra Aynulverde fethedildi.” Umeyr, bunlara hem haraç hem de cizye vergisi yüklemiştir.¹⁷⁸

Cezîre'nin doğu kısmının h. 20/[m. 640] senesinden sonra Musul yoluyla Irak'tan gelen askerler tarafından fethedildiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁹

Yukarıda geçen rivayetlerden İyâd b. Ganm'in Cezîre'nin tamamını fethettiği ve buranın şehirleri ile bir dizi antlaşma yaptığı görülmektedir. Bunun ilk örneği Ruhâ'dır. Nitekim burası antlaşma yapılan ilk şehirdir. Burayla yapılan antlaşmanın temelini cizye teşkil etmektedir ve miktarı da kişi başına 1 dinar, 2 müdd buğday olarak belirlenmiştir. İbn A'sem'in rivayetlerine göre tıpkı Ruhâ ve Rakka'da olduğu gibi muhtemelen bazı şehirler cizyenin bir kısmını nakdî olarak ödemeyi talep etmişlerdir. Bu durum Arapların Şam'ın bazı şehirleriyle yaptıklarına benzemektedir. Tıpkı başlangıçta Cezîre'de üç gün boyunca misafir olarak ağırlama sorumluluğunun yüklenmesi gibi.¹⁸⁰

Fetihten sonra İyâd'ın valiliği esnasında cizyenin belirlenmesi ve toprak üzerine haracın yüklenmesiyle Şam'dakilere benzer şekilde vergilerle ilgili bir takım düzenlemeler yapılmıştır. Cizye, 1 dinar, 2 müdd buğday ve 2 kış yağ şeklinde takdir edilmiştir. Bir rivayete¹⁸¹ göre ise 3 kış yağ ve müslümanların erzakı için 2 kış sirke olarak belirlenmiş ve şehirlerde yaşayanlarla kırsal bölgede yaşayanlara aynı seviyede vergi yüklenmiştir.¹⁸²

Bununla birlikte Cezîre'nin bazı bölgelerinde Bizans vergi sistemi, bazısında ise Sâsânî vergi sistemi uygulanıyordu. Cezîre'nin coğrafi yapısı sebebiyle ve özellikle de suyun durumundan dolayı müslümanlar bu bölgeye Sevâd'daki gibi belli bir haraç vergisi takdir etmemişti. Bilakis Şam'da olduğu gibi bu vergiyi insanların ödeme gücüne göre belirlemişlerdi. Bu sebeple Ebû Yusuf'un toprağın (kırsal bölgelerin) savaş yoluyla fethedildiğine dair -tarihsel bir veri olan- rivayetinden elde edilen bilgiler Cezîre bölgesinin savaş yoluyla fethedildiğini ifade etmez.¹⁸³

İkinci halife Ömer'in şehirlere yüklenen cizye meselesini tekrar gözden geçirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Belâzurî, Amr en-Nâkıt, Haccâc b. Ebî Menî ... ve Meymûn b. Mihrân yoluyla şöyle rivayet etmiştir: “Cezîre'de müslümanların istifadesi için bir müddet zeytinyağı, sirke ve yiyecek alındı.

¹⁷⁸ Belâzurî, *Fütûh*, s. 177.

¹⁷⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 331 ve devamı.

¹⁸⁰ Belâzurî, *Fütûh*, s. 152; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, I, 573.

¹⁸¹ Nâfî'-Hz. Ömer'in mevlası Eslem, İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, I, 572, 573.

¹⁸² Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 23; Belâzurî, *Fütûh*, s. 178, Amr en-Nâkıt- Haccâc b. Ebî Menî'-[babası-dedesi]-Meymûn b. Mihrân.

¹⁸³ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 23; Cezîre bölgesinin başlangıçta Kinnesrin ve Humus garnizonuna bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Belâzurî, *Fütûh*, s. 132.

Sonradan onların yükleri hafifletildi ve insanların yaşlarına göre cizyeleri 48, 24 ve 12 dirhem olmak üzere azaltıldı.”¹⁸⁴ Belâzurî'nin aktarmış olduğu bir başka rivayetten bu uygulamanın Umeyr b. Sa'd'ın h. 20/ [m. 640] yılındaki Cezîre valiliği esnasında geçerli olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁵ Bu durum, Umeyr tarafından Re'su'l-Ayn şehrine –en fazla– 4 dinar cizye yüklendiğini açıklamaktadır.¹⁸⁶ Şehirlerde oturanlara buğday ve yağın vergi olarak yüklenmesinde bir külfetin olduğu gayet açıktır. Fakat kırsal bölgede oturanlar açısından bu daha kolaydır. Nitekim Ebû Yûsuf bu durumu şöyle vurgulamaktadır: “Fetihten sonra o beldelere vali tayin edilen kimselere gelince, ordunun yiyeceği dışında köylerde oturanlarla şehirde oturanlara aynı muamelede bulunmuşlardır. Ordunun yiyeceğini şehirde oturanlara değil köyde oturanlara yüklemişlerdir. Bu konuda bilgi sahibi olduğunu söyleyen bazı kişiler şöyle söylemişlerdir: “Valiler ordu için gerekli yiyeceği köylülere yüklediler. Çünkü köylerde oturanlar toprak ve ekin sahibi kimselerdi. Fakat şehirlerde oturanlar bunlara sahip değildi.”¹⁸⁷ Bu uygulama Abdülmelik dönemine kadar böyle devam etmiştir.

Son olarak tarım ve hayvancılıkla uğraşan Benî Tağlib'le ilgili muameleye işaret edelim.* Onların kâfirlerin cizyesi gibi cizye vermekten nefret ettiklerine dair bir takım rivayetler bulunmaktadır: “Benî Tağlib Rum ülkesine sığınmak isteyince kendilerine hayvanları ve ekinleri için iki kat sadaka yüklendi ve çocuklarını vaftiz ettirmemeleri şart koşuldu.”¹⁸⁸

¹⁸⁴ Belâzurî, *Fütûh*, s. 178; Ayrıca bk. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, I, 572-573.

¹⁸⁵ Belâzurî şöyle söylemektedir: “İyâd'ın Rakka halkından ergenlik yaşına girmiş herkesten 4 dinar almayı kararlaştırdığı söylenir. Doğrusu ise Hz. Ömer'in daha sonra valisi olan Umeyr b. Sa'd'a yazdığı mektupta altın sahiplerinden alınmasını emrettiği gibi her erkekten dört dinar alınmasını kararlaştırmıştır.” Bk. *Fütûh*, 173-174.

¹⁸⁶ Belâzurî, *Fütûh*, s. 177. Ayrıca bk. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 150.

¹⁸⁷ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 53.

* Müellif hristiyan bir Arap kabilesi olan Benî Tağlib'le ilgili uygulamaya oldukça kısa bir şekilde değinmiştir. Hz. Ömer, hristiyan olarak kalmak isteyen bu kabileden cizye yerine “iki kat sadaka” (zekât) alınmasını ve bunların, çocuklarını vaftiz ettirmemelerini istemiştir. Müslümanlardan alınan zekât nisbetlerinin iki katı şeklinde belirlenen ve cizye yerine alınması kararlaştırılan bu şekildeki bir uygulamanın gerekçeleri hakkında kaynaklarda farklı rivayetler zikredilmiştir. Bu rivayetlerle ilgili geniş bir değerlendirme için bk. Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, s. 168-180. (çev.)

¹⁸⁸ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 28; Belâzurî, *Fütûh*, s. 181-183; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 68.

Kaynaklar*

- Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmet b. Yahya (ö. 279/892-93), *Fütûhu'l-büldân*, Kahire: Şirketü tab'î'l-kütübi'l-Arabiyye 1901.
- Ceşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs (ö. 331/942-43), *el-Vüzerâ ve'l-küttâb* (nşr. Mustafa Sakkâ ve dğr.), Kahire: [y.y.] 1938.
- Daniel Denet, *el-Cizye ve'l-İslâm* (İngilizceden çev. Fevzi Fehim Câdullah), Beyrut: Dâru mektebeti'l-hayât 1960.
- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud (ö. 282/895), *el-Ahbâru't-tıval* (nşr. Abdülmunim Âmir), Beyrut: Dâru'l-mesîra 1960; Dimaşk: Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâdi'l-kavmî 1980.
- Dûrî, Abdülaziz, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye: el-hilâfe, ed-derâib, ed-devâvîn ve'l-vizâre*, Bağdat: Matbaatu Necîb 1950.
- Ebû Hilâl el-Askerî, Hasan b. Abdullah (ö. 400/1009'dan sonra), *el-Evâil* (nşr. Muhammed Seyyid Vekîl), Medine: [y.y.] 1966.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî (ö. 224/838), *el-Emvâl* (nşr. Muhammed Hâmid el-Fakî), I-IV, Kahire: [y.y.] 1934/1353.
- Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrahim (ö. 182/798), *Kitâbu'l-harâc*, Kahire: Matbaatu's-selefiyye [t.y.]
- Grignaschi, Mario, "La Nihayatu-l'Arab fi ahbâri-I-Furs wa-I'Arab et Les Siyaru Mulûki-l'Ağam du ps Ibn al-Muqaffa", *Bulletin D'études Orientales*, 26 (1973), s. 83-184.
- Grohmann, Adolf, *From the World of Arabic Papyri*, (Shafik Ghorbal-Bey'in takdimiyle), Cairo: Al-Maareef Press 1952.
- Goodblatt, David M., "The Poll Tax in Sasanian Babylonia" *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)*, 22 (1979), s. 233-295.
- Hamîdullah, Muhammed, *Mecmû'atu'l-vesâiki's-siyâsiyye fi'l-ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râşide*, Kahire: Lecnetü't-te'lîf ve't-terceme ve'n-neşr 1940.
- Harizmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 387/997), *Mefâtihu'l-ulûm* (nşr. el-İdâretü't-tibâatu'l-müniriyye), Kahire: Matbaatu'ş-şark 1923(?)/1342.
- Hilâl b. Yahyâ er-Ra'y, Ebû Bekr b. Müslim el-Basrî (ö. 245/860), *Ahkâmu'l-vakf*, Haydarabad-Dekkan: Dâiratü'l-maarifi'l-Osmâniyye 1355/[1936?].
- İbn Abdilhakem Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah (ö. 257/871), *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, [nşr. Charles C. Torrey, Leiden: Brill 1920; ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 2008].

* Makalenin aslında olmayıp tarafımızdan eklenmiştir. (çev.)

- İbn Âdem el-Kureşî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Süleyman (ö. 203/818), *Kitâbu'l-harâc* (nşr. Ahmed Muhammed Şakir), Kahire: Mektebetü dâru't-turâs [t.y.]
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım (ö. 571/1176) *Târîhu medîneti Dımaşk* (nşr. Salahaddin Müneccid), I-X, Dımaşk: el-Mecmeu'l-ilmî el-Arabî 1951-1975.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed (IV./X. yüzyıl), *Sûratu'l-arz* (nşr. J. H. Kramers), Leiden: Brill 1938.
- İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah (ö. 300/912-13), *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (nşr. Michael Jan De Goeje), Leiden: Brill 1306 [1888?].
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (ö. 421/1030), *Kitâbu tecâribi'l-ümmem ve teâkibi'l-himem* (nşr. H. F. Amedroz-D. S. Margoliouth), I-II, Kahire: [Şirketü't-temeddüni's-sinâiyye] 1914-1915.
- İbn Rüste, Ahmed b. Ömer (ö. 300/913'ten sonra), *el-A'lâku'n-nefise* (nşr. Michael Jan De Goeje), Leiden: Brill 1892.
- Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948 [?]), *el-Harâc ve sinâatu'l-kitâbe* (nşr. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî), Bağdat: Vizâretü's-sekâfe ve'l-'ilâm 1981.
- Lokkeard, Fred, *Islamic Taxation in the Classical Period, with Special Reference to Circumstances in Iraq*, Copenhagen: Branner and Korch 1950.
- Makrîzî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali (ö. 845/1442), *el-Hitatu'l-Makrîzî*, Kahire: Matbaatu Bulak [t.y.]
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali (ö. 450/1058), *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, Kahire: [y.y.] 1909.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (ö. 345/956), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* (nşr. Abdullah İsmail es-Sâvî), Kahire: Mektebetü'l-meşriki'l-İslâmiyye 1983.
- ___, *Mürûcu'z-zeheb ve meâdînu'l-cevher* (nşr. C. Barbier de Meynard- Pavet De Courteille), I-IX, Paris: el-Matbaatu'l-Askeriyye (Imprimerie Imperiale) 1841-1877.
- Morony, Michael G., "Land holding in Seventh-Century Iraq: Late Sasanian and Early Islamic Patterns", *The Islamic Middle East, 700-1900: Studies in Economic and Social History* (ed. Abraham L. Udovitch), Princeton: Darwin Press 1981.
- ___, "The Effects of the Muslim Conquest on the Persian Population of Iraq", *Iran*, 14 (1976), s. 41-59.
- Newman, Rabbi J., *The Agricultural Life of the Jews in Babylonia between the Years 200 C.E. and 500 C.E.*, London: Oxford University Press 1932.
- Pigulevskaia, N., *Les Villes de l'etat Iranien aux epoques parthe et Sassanide: Contribution a l'histoire sociale de la Basse Antiquite* Paris: Mouton 1963.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir (ö. 310/923), *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, I-III, Beyrut: Mektebetü'l-hayyât [t.y.] (Leiden baskısından ofset baskı).

- , *İhtilâfu'l-fukahâ* (nşr. Frederic Kern), 2. Baskı, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye 1902.
- Wellhausen, Julius, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye min zuhûri'l-İslâm ilâ nihâyeti'd-Devleti'l-Ümeviyye* (Almancadan çev. Muhammed Abdulhâdi Ebû Rayde), Kahire: Lecnetü't-te'lif ve't-terceme ve'n-neşr 1958.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ya'kûb (ö. 292/905'ten sonra), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-III, Necef: el-Mektebetü'l-Murtazaviyye 1939/1358.

